

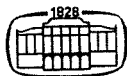
3106

IRODALOM ÉS IDEOLÓGIA A 16–17. SZÁZADBAN

SZERKESZTETTE

VARJAS BÉLA

MTAK

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1987

MEMORIA SAECULORUM HUNGARIAE

Szerkeszti

V. KOVÁCS SÁNDOR

5.

1. KÖZÉPKORI KÜTFŐINK KRITIKUS KÉRDÉSEI

2. JANUS PANNONIUS

3. A RÉGI MAGYAR VERS

4. ESZMETÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A MAGYAR KÖZÉPKORRÓL

TARTALOM

Varjas Béla: Előszó	7
<i>Pirnát Antal:</i> A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig	9
<i>Bitskey István:</i> História, emlékirat, önvallomás	61
Varjas Béla: Tinódi politikai pártállása	91
<i>Kulcsár Péter:</i> A történetíró Heltai	113
<i>Barlay Ö. Szabolcs:</i> Egy humanista politikus pályakezdése — Berzeviczy Márton ..	135
Dán Róbert: „Ismeretlen” szombatos ideológia a 16—17. századi Erdélyben	151
<i>Nagy László:</i> Ki volt a szerzője a szabadságért fegyvert fogott magyar rendek Európához intézett kiáltványának?	175
<i>Uray Piroska:</i> Az irénizmus Magyarországon a 16—17. század fordulóján	187
<i>Heltai János:</i> Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben	209
<i>Imre Mihály:</i> Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum”-a	231
<i>Vásárhelyi Judit:</i> Molnár Albert és a bekecsi templomszentelés	253
<i>Somlyói Tóth Tibor:</i> Erdélyi királytükör (Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre)	275
<i>Szőnyi György Endre:</i> Ideológia és stíluseszmény Prágai András prózájában	295
<i>Hargittay Emil—Varga Ágnes:</i> A hitvitáktól a gyakorlati politikáig (Pázmány Péter politikai pályájának alakulása)	311
<i>Klaniczay Tibor:</i> Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben	337
<i>Kathona Géza:</i> Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban	401
Névmutató (<i>Varjas Béláné</i>)	427

KORSZERŰ POLITIKAI GONDOLKODÁS ÉS NEMZETKÖZI LÁTÓKÖR ZRÍNYI MŰVEIBEN

A kutatás már századunk eleje óta törekedett arra, hogy elhelyezze Zrínyi politikai műveit az európai irodalom kontextusában. Széchy Károly, Körösi Sándor, Ferenczi Zoltán, Kardos Tibor és mások rámutattak számos rokonságra, analógiára és forrásra,¹ s ezzel nyilvánvalóvá tették, hogy Zrínyi prózai művei beletartoznak a poszmachiavellianus politikai-katonai irodalom ama 17. századi együttesébe, melyet az utóbbi fél évszázad nemzetközi szakirodalma részben a tacitizmus, részben az államreazon irodalma elnevezéssel illet.² Ezt a felismerést előző munkáimban igyekeztem további viszonylatok kimutatásával erősíteni; sikerült számos újabb forrást és szövegösszefüggést megállapítanom, az aforizmák és discursusok esetében a legfontosabbakat, illetve Zrínyi helyét a nemzetközi politikai irodalomban a korábnál pontosabban kijelölnöm.³ A munkát továbbfolytatva időszerű akkori megállapításaimat helyenként korrigálni, de főleg jelentősen gazdagítani és továbbfejleszteni.

¹ SZÉCHY KÁROLY: Gróf Zrínyi Miklós 1620—1664. I—V. Bp., 1896—1902.; KÖRÖSI SÁNDOR: Zrínyi és Machiavelli. ItK, 1902. 20—34., 142—161., 272—299., 392—445.; FERENCZI ZOLTÁN: Zrínyi és Busbequius. AkÉrt, 1917. 34—54.; KARDOS TIBOR: Zrínyi a költő a XVII. század világában. ItK, 1932. 153—163., 261—273.

² A kérdés szakirodalmából az alábbi műveket tekintem a legfontosabbaknak. GIUSEPPE TOFFANIN: Machiavelli e il „tacitismo”, la „politica storica” al tempo della controriforma. Padova, 1921.; FRIEDRICH MEINECKE: Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte. München—Berlin, 1924.; BENEDETTO CROCE: Storia dell'età barocca in Italia. Bari, 1929.; PIERRE MESNARD: L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle. Paris, 1936.; JOSÉ-ANTONIO MARAVALL: La philosophie politique espagnole au XVIIe siècle dans ses rapports avec l'esprit de la Contre-Réforme. Paris, 1955.; JÜRGEN VON STACKELBERG: Tacitus in der Romaia. Studien zur literarischen Rezeption des Tacitus in Italien und Frankreich. Tübingen, 1960.; ELSE-LILLY ETTER: Tacitus in der Geistesgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts. Basel—Stuttgart, 1966.; ÉTIENNE THUAU: Raison d'état et pensée politique à l'époque de Richelieu. Paris, 1966.; WILLIAM F. CHURCH: Richelieu and Reason of State. Princeton, 1972.; Staatsräson. Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs. (Hrsg. ROMAN SCHNUR.) Berlin, 1975.; KENNETH C. SCHELLHASE: Tacitus in Renaissance Political Thought. Chicago—London, 1976.; RODOLFO DE MATTEI: Il problema della ragion di stato nell' età della Controriforma. Milano—Napoli, 1979.

³ ZRÍNYI MIKLÓS. 2. kiad. Bp., 1964. (A továbbiakban mindig erre a kiadásra hivatkozom.); Niccolò Zrínyi, Venezia e la letteratura della ragion di stato. In: „Mélanges de littérature comparée et de philologie offerts à Mieczysław Brahmner”. Warszawa, 1967. 265—273. (Magyarul: Zrínyi, Velence és az államreazon irodalma. K. T. „A múlt nagy korszakai”. Bp., 1973. 353—363.); Un machiavellista ungherese: Miklós Zrínyi. In: „Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari”. Bp., 1967. 185—199. (Magyarul: Zrínyi és Machiavelli. K. T. „A múlt nagy korszakai”. Bp., 1973. 364—386.)

A kiindulópont ezúttal is Zrínyi olvasmányainak, illetve ami ezzel többé-kevésbé egyet jelent, könyvtára anyagának a vizsgálata.⁴ De amíg az eddigi munkák, a magaméit is beleértve, Zrínyi szövegéből kiindulva igyekeztek a Zrínyi-könyvtár anyagából kihalászni a forrásaiként számba jöhető műveket, addig most az ellenkező irányú utat kíséreltem meg — legalább részben — végigjárni. Magából a könyvtárból, pontosabban az abban lévő politikai, illetve politikai érdekekkel bíró könyvekből, azok mondanivalójából, tendenciájából, kapcsolatrendszeréből és szerzőik hovatartozásából indultam ki, s azt próbáltam vizsgálni, miféle politikai horizont tárulhatott fel Zrínyi intellektusa előtt azon könyvek alapján, melyeket könyvesházában összegyűjtött, s így nyert értesülései, ismeretei milyen nyomokat hagytak műveiben.

Ennek az eljárásnak a során jórészt ugyanazok az összefüggések váltak világossá, melyeket eddig is ismertünk. De számos esetben derült fény eddig nem sejtett fontos mozzanatokra, a nemzetközi politikai irodalmat Zrínyi műveivel összekötő hajszálerekre, sőt eddig ismeretlen forrásszövegekre is. Ami pedig Zrínyi politikai nézeteinek, valamint gondolkodói magatartásának és írói attitűdjének forrásvidékét illeti, azt egy ilyen koherens vizsgálat az eddigieknél egyértelműbbnek és meghatározóbbnak mutatja.

A továbbiakban előadásra kerülő részletvizsgálatok tehát mintegy kiegészítései a már eddig ismert eredményeknek. Nem alkotnak zárt egészet, csupán nyomatékosabbá, s talán meggyőzőbbé tesznek egyes eddigi megállapításokat.

1.

A *Vitéz hadnagy* „Centuriák” című harmadik részének keletkezéséről, illetve forrásairól Zrínyi-könyvem egy külön alfejezetében szóltam.⁵ Az ott mondottak teljes egészében revízióra szorulnak egy akkor figyelembe nem vett nevezetes könyv tanulságai alapján. Az egykori Zrínyi-könyvtár *Politici* szakjában elhelyezett

⁴ A Zrínyi-kutatás nagy nehézsége, hogy még nem fejeződött be Zrínyi egykori könyveinek pontos bibliográfiai számbavétele. Jelenleg három egyaránt pontatlan jegyzékre vagyunk utalva: a) *Catalogus omnium librorum Bibliothecae Chaktorniensis excellentissimi atque illustrissimi Domini Comitis Nicolai a Zrinio bani. Anno Domini 1662. die 10 Octobris.* Zágrábi Egyetemi Könyvtár R 3579. Mfilm: MTAK A 261/VI. Kiadta számos hibával [S. Kende]: Bibliotheca Zriniana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinji. Wien, 1893. 51—84. (A címmel ellentétben az eredeti katalógus nem tartalmazza a Zrínyi tulajdonában volt valamennyi könyvet.) A továbbiakban: *Catalogus.* b) A Zrínyi-könyvtárból, illetve hagyatékából fennmaradt könyvek jegyzéke, gyakran hibás címléírásokkal: [S. Kende] i. m. 3—48. (Kende nem sorolta fel azokat a köteteket, melyekről nem bizonyítható egyértelműen, hogy Zrínyi Miklós vagy fia, Ádám tulajdonában voltak.) A továbbiakban: KENDE. — c) *Bibliotheca Zriniana*, kéziratok katalógus a zágrábi Egyetemi Könyvtárban, rövidített címléírásokkal. Felsorolja a Zrínyi-hagyatékából a Kende-antikvárium útján a könyvtárba került valamennyi nyomtatványt, kivéve néhányat, melyeket a könyvtár más részlegeiben helyeztek el. Mfilm: MTAK A 268/IV. A továbbiakban: BZ. Végül, rengeteg hibája, hiánya, rossz olvasata ellenére is nélkülözhetetlen DRASENOVICH MÁRIA munkája: Zrínyi Miklós könyvjegyzetei. Pécs, 1934. A továbbiakban: DRASENOVICH.

⁵ I. m. 423—427.

alábbi kötetről van szó: *Propositioni, overo considerationi in materia di cose di stato, sotto titolo di Avvertimenti, Avvedimenti civili, et Concetti politici* di M. Francesco Guicciardini, M. Gio. Francesco Lottini, M. Francesco Sansovini ... (Vinegia 1583).⁶ A címlapon lévő szöveg a továbbiakban közelebbről is meghatározza a kötet tartalmát: „igen hasznos előírásokat (leggi), szabályokat (regole), tanulságokat (precetti) és szentenciákat (sentenze) tartalmaz azok számára, akik akár a fejedelemségek és a köztársaságok, akár bármely másfajta kormányzat ügyeit intézik.”⁷

Mint a cím elárulja, a kötet három részből áll s három szerző munkája. Az elsőt, Francesco Guicciardinót (1483—1540), a reneszánsz történetírás klasszikusát nem kell bemutatnom, a tőle származó *Avvertimenti* (Figyelmeztetések) nem más, mint *Ricordi* (Emlékek) címen híressé vált politikai maximagyűjteményének egyik változata, illetve redakciója.⁸ Giovanni Francesco Lottini (1512—1572) már kevésbé fényes név: hírhedt politikai kalandor, többszörös gyilkos és összeesküvő, aki előbb Cosimo Medici firenzei nagyherceg titkára (sötét üzelmeiben cinkosa), majd egyházi karriert fut be, püspökké nevezik ki, és a pápa követe lesz a császárnál és az angol királynál, miközben felségsértés, lázadás, a lutheranizmussal való rokonszenvezés stb. miatt megjárja a börtönöket és kínzókamrákat, míg végül *Avvedimenti civili* (Közérdekű megfontolások) címen frappáns kis elmélkedésekbe, reflexiókba sűríti gazdag politikai tapasztalatait. Művét fivére adta ki közvetlenül az író halála után (Firenze 1574).⁹ A triász harmadik tagja, Francesco Sansovino (1521—1586), Jacopónak, a híres építésznek és szobrásznak a fia, Velencében folytatott termékeny írói és kiadói tevékenységet. Legnevezetesebb munkája Velence városának történeti-művészeti leírása volt (*Venezia, città nobilissima et singolare, descritta in XIII libri*, Venezia 1581), mely Zrínyi könyvtárából sem hiányzott.¹⁰ Rudolf császárnak ajánlott *Concetti civili* (Közérdekű gondolatok, Venezia 1578) című kötete részben maga által fogalmazott, részben mások (Machiavelli, Guicciardini stb.) műveiből kiollózott politikai bölcsességek gyűjteménye.¹¹

Az élelmes Sansovino ötlete volt Guicciardini kéziratban lévő írását és a Lottini, valamint a saját már nyomtatásban forgó, hasonló jellegű munkáját *Propositioni, overo considerationi* címen, egy kötetben kiadni. Az 1583-ban Velencében kiadott művet „Guglielmo Parry, nobile britanno”-nak ajánlotta, s műveik bevezetéseként

⁶ *Catalogus* IV. 18; KENDE 171; *BZ* 273.

⁷ „Nelle quali si contengono leggi, regole, precetti, et sentenze molto utili a coloro che maneggiano così i Principati et le Repubbliche, come ogni altra sorte di governo.”

⁸ Könyvemben tévesen állítottam, hogy Guicciardininek *Considerazioni sui discorsi di Machiavelli* című munkájáról van szó. (I. m. 377.)

⁹ TOMMASO BOZZA: *Scrittori politici italiani dal 1550 al 1650*. Roma, 1959. 47—48.; STACKELBERG i. m. 94—105.

¹⁰ *Catalogus* III. 19; KENDE 193; *BZ* 195.

¹¹ Sansovinóról lásd G. FUMAGALLI: *Dictionnaire géographique d'Italie pour servir à l'histoire de l'imprimerie dans ce pays*. Firenze, 1905. 491—492.; BOZZA i. m. 52.; PAUL F. GRENDLER: *Francesco Sansovino and Italian Popular History*. 1560—1600. In: *Studies in the Renaissance*, 1969. 139—180.

rövid méltatást közölt Guicciardiniról és Lottiniról, diszkrétan hallgatva ez utóbbi életének árnyoldalairól. A gyűjteményes kötet népszerű lett, és számos kiadást ért meg. Zrínyi is figyelmesen olvasta az első kiadásnak tulajdonában lévő s exlibrisével ellátott példányát. Erről néhány kisebb bejegyzése,¹² de még inkább nagyszámú jelzése árulkodik. Mind a három szerző maximái közül egyesek mellé a margón figyelemfelhívó jeleket, néhol „nota bene” jelzést helyezett, nyilván mert fokozottan tanulságosaknak ítélte őket. Arra is van példa, hogy valamely szövegrészt aláhúzott.

Minden kétséget kizáróan ez a könyv az ún. centuriák főforrása. Az 52 centuriából 36-nak az eredetijét, alapszövegét találtuk meg teljes egészében, néhány esetben csak részlegesen a Sansovino által szerkesztett kiadványban. Főleg olyan maximákat, kis elmélkedéseket plántált át Zrínyi magyarrá, melyeket a könyvben előzőleg megjelölt, olykor azonban jelöletleneket is. Feltehető, hogy a könyvben olvasható bölcsességek közül még számos továbbit is átvenni szándékozott, mert gyakran olyan maximák mellett is látunk jelzéseket, melyek fordítása nem ismeretes. Különösen vonatkozik ez Sansovino „conchetto politico”-ira, amelyek közül egyet sem látunk viszont a centuriák között. Ezek sorozata egyébként is befejezetlen, hiszen az elnevezésnek csak akkor van értelme, ha száz kis elmélkedést tételünk fel, pedig csak 52 van jelenleg.

A *Propositioni, overo considerationi* című kötetből átvett szövegek a 12. centuriától folyamatosan, s — egy kivétellel — az eredetiben található sorrendben következnek. A 12—26. sz. centuriák, valamint az 52. utolsó bekezdése mind Guicciardini valamelyik „avvedimento”-ján alapulnak.¹³ Lássunk néhány bizonyító példát (a számok a darabok sorszáma utalnak):

Guicciardini

8. Tutte le scurtà, che si possono havere dell'inimico son buone, di fede, di amici, di promesse e d'altre assicurazioni, ma per la mala conditione de gli

Zrínyi¹⁴

13. Mindenféle bizodalnok és securitások, kiket az ellenségtől vehetünk, jók; de mindezek felett legjobb úgy alkalmaztatnunk a magunk állapotját,

¹² DRASENOVICH 185—186. sz. alatt közli a bejegyzéseket, majd 187. sz. alatt még egy harmadik bejegyzést is közread meglehetősen hibásan. Az írást 1983 őszén Kovács Sándor Iván a helyszínen megvizsgálta és megállapította, hogy az nem lehet Zrínyi saját írása. A fontos jegyzet a könyv elején (s nem a végén!) lévő tárgymutató után áll: „Questo libro fu imprestato a Gio. Batt. a Rauaj per [a]more dell Ill.mo Rev. mo Sig. Georgio Drascouitioito [!] Vescovo di Giauarino [s nem Giovannino!] et Conte”. E szerint a könyvet valamikor kölcsönadták a számomra ismeretlen Giovanni Battista Ravainak az ifjabb Draskovich György kérésére, aki 1635-től 1650-ig ült a győri püspöki székbén. A bejegyzés származhat Zrínyi valamelyik írnatától, de lehet egy korábbi tulajdonos írása is.

¹³ A Zrínyi és Guicciardini maximái közti egyezések a következők: Z 12=G 5, Z 13=G 8, Z 14=G 26, Z 15=G 34, Z 16=G 52, Z 17=G 61, Z 18=G 67, Z 19=G 69, Z 20=G 77, Z 21=G 87, Z 22=G 91, Z 23=G 92, Z 24=G 108, Z 25=G 109, Z 26=G 129, Z 52 utolsó bekezdése =G 141.

¹⁴ Zrínyi műveit mindig a következő kiadásból idézem: Zrínyi Miklós összes művei I—II. (Kiad. CSAPODI CSABA és KLANICZAY TIBOR.) Bp., 1958.

huomini, e variatione de tempi nissuna altra è migliore, et più ferma, che accomodarsi in modo, che l'inimico non habbia potesta d'offenderti.

34. Le cose non prevedute, nuocono senza comparatione più, che le previste, però chiamo io animo grande, e perito quello, che regge, e non si sbigottisce per li pericoli, et accidenti subiti, et repentini, cose che a giudicio mio è rarissima.

92. A mio giudicio in nessun grado, o autorità si ricerca più prudenza, et qualità eccellente, che in un Capitano d'uno esercito, perchè sono infinite quelle cose, a che provvedere, et comandare, infiniti accidenti, casi varii, che d'hora in hora se gli presentano, in modo, che veramente bisogna, che habbia più occhi d'Argo, et non solo per l'importanza sua, ma per la prudenza, che li bisogna, reputo in ogni altro peso niente.

A Lottinitól való átvételek a 27. centuriától a 47.-ig terjednek,¹⁵ nem számítva a 43. és 45. számúakat, melyek más, ez idő szerint ismeretlen forrást követnek, vagy Zrínyi saját leleményei. Ezekből is bemutatok néhányat:

Lottini

281. La eccellenza sta nel far le cose grandi, et non le piccole. Et perciò, chi desidera lode d'eccellente, non dee per ogni leggera occasione, che se gli porga, affaticarsi, et logorarsi, ma aspettare di mettersi a quelle sole imprese, che da tutti sono riputate per singolari.

hogy ne legyen az ellenség hatalmában ártatni minékünk.

15. Az véletlen történetek és váratlan szerencsétlenségek inkább ártanak, hogysem kiket tudunk és várunk magunkra; azért azt hívom én nagyszívűnek, akire olyan hirtelen és reméttelen szélvészek jönnek és meg nem tébolyodik azokban, hanem még nő bátorsága és helyén vagyon az esze.

23. Mindenféle tisztviseléshez nagy ész, nagy szorgalmatosság kell, de leginkább ez egy kapitányban kívántatik, mert minden órában száz történetek jönnek eleiben, az kiknek az ő szorgalmatossága által kell esni és folyni; bizony annyi szemének kell lenni mint Argusnak, annyi kezének mint Briareusnak, és annyi eszének mint száz németnek. Ennek gondja, terhe oly nagy, hogy a többi ehhez képest semminek alitom.

Zrínyi

36. Az dicsőség nem kicsin dolgokban találtatik meg, hanem a nagy és kiváltképpen való operációkban avagy munkákban; azért aki azt megnyerni kívánja, nem minden kicsin és haszontalan dolgokban kell kapni és szerencsételni magát, hanem várakozni kell néki nagy alkalmatosságokra, akik

¹⁵ A Zrínyi és Lottini maximái közti egyezések a következők: Z 27=L 27, Z 28=L 56 és 55, Z 29=L 105, Z 30=L 266, Z 31=L 267, Z 32=L 268, Z 33=L 269, Z 34=L 271, Z 35=L 272, Z 36=L 281, Z 37=L 282, Z 38=L 283, Z 39=L 284, Z 40=L 285, Z 41=L 328, Z 42 első fele =L 398, Z 44 második bekezdése =L 406, Z 46=L 483 befejező része, Z 47=L 483 eleje.

285. A tali necessità conduce tal'hor la fortuna gli huomini, che se volessero por tempo a consigliarsi, et star fissi nella consideratione del pericolo, aspettando migliore occasione rimarebbero vinti. Però bisogna in tal caso servirsi più dell'audacia, che della prudenza, perciòche nelle cose subite suole per lo più esser posto il potersi salvare.

483. Se i capitani de gli eserciti non fussero coraggiosi, tutto che havessero grande intelligenza di guerra non sarebbon buoni, se non in quei casi dove il pericolo minacciasse ad altrui, perciòche dove soprastesse loro si rimarrebbero senza fare alcune di quelle prove, per le quali i Capitani arditi hanno ottenuto più volte, che gli eserciti già quasi vinti sono rimasti vincitori: ma dall'altra parte non è la vera, nè la principal lode del Capitano l'essere ardito, et ancor che fosse, non gli conviene per ogni picciola occasione farne la prova, si come fanno i Capitani, et i soldati privati, perciòche troppo nuoce a tutto l'esercito ogni ben picciolo impedimento, non che'l danno del Capitano generale. Onde non conviene che il titolo suo sia di combattere, ma si di comandante del combattere ad altrui, usando buon giudicio in saper prender le buone occasioni per se, et levarle al nimico, nè si lasciando sbigottire da qualunque romore il nimico, o i suoi medesimi potessero fare anzi mentre che gli altri son confusi, et in disordine, penetrandone egli la cagione in un subito, et havendo in un subito molti, et molti modi da provedervi.

mikor jönnek, megérdemlik a fáradságot, hogy minden tehetségünket rájuk vesztegessük.

40. Oly szükségben hozza néha az emberek a kéntelenség, hogy ha akkor akarnának tanácskozni és gondolatban elmerülni, veszni kellene azonban nekik. Azért olyankor inkább kell bátorsággal élni, hogysem okossággal. Quandoque noxium est . . . [Zrínyi itt egy Bartholomeus Gramondustól idézett mondatot csatol a Lottini nyomán írt szöveghez.]

47. Ha a kapitányokban vitézség és bátor szű nem volna, bár minden hadi tudomán fejekben volna, de mégis semmirekellők volnának; tudnának ugyan mások veszedelmében tanácsot adni, de mihánt magok jutnának belé, megtébolyodnának és nem tudnának oly vitézül cselekedni, mint más kapitányok, az kik nagy veszedelmekben is csak magok ijedhetetlen szívekkel helyreállították szerencséjeket. De másfelől nem első, sem nem legnagyobb dicsősége a kapitánnak a bátor és félelem nélkül való szű; és ha ugyan van is az egy kapitányban, nem illik mindazonáltal minden aljos alkalmatossággal való állapotban ezt próbára vetni, és magát mindenkor evvel ismertetni, mint más közrendű vitézek avagy tisztviselők. Minden kicsin gáncs nagy zűrzavart szerezhet egy ütközetben, nem hogy a kapitány veszedelme ne szerezne. Az ő dicsősége tehát nem a verekedés és vagdalkozás, hanem a seregek igazgatása és azok által a győzelem megnyerése; az ő tiszte az, hogy mikor a maga hadát veszedelem miatt tébolyodva látja, ő annak az okát hirtelen általlássa és tudja, és meg is orvosolja; az ő tartozása az, hogy mikor ama nagy véletlen szerencsétlenségnek hadára csoportostól jönnek, ő azokat

eloszlása, és sok módja legyen a maga népének oltalmazásában, győzedelmében és az ellenségnek romlásában.

A most Guicciardinitól és Lottinitól eredeztetett centuriák között ott találjuk mindazokat (12, 18, 19, 30, 31, 32, 33, 35, 37, 39, 52), melyeknek eredetijét korábban Eugenio Raimondi *Il novissimo passatempo politico, istorico et economico* (Venezia 1639) című könyvében találtam meg.¹⁶ A magyarázat igen egyszerű: a bresciai származású jelentéktelen Raimondi (1593—?) nem tett mást, mint különböző gyűjteményekből összeválogatott egy kötetre való maximát, tanulságot, kis elmélkedést és hasonlót, bőven merítve a *Propositioni, overo Considerationi* kötetéből is.¹⁷ Raimondi könyve címlapján a tartalom szokott részletezése már maga is árulkodó. E szerint a könyvben található többek közt „*Avvertimenti, e Concetti politici. Considerationi* meravigliose” stb. — vagyis visszatérnek Sansovino gyűjteménye címlapjának a kifejezései.¹⁸

A centuriák főforrásának felismerése fényében korrigálandó az is, amit egyes centuriák önálló szerkesztéséről korábban írtam. A centuriák születésének egyik módját úgy képzeltem, hogy Zrínyi kiírta valamelyik olvasmányának egy öt megragadó mondatát, s azután ahhoz fűzött némi reflexiót. Mint a 40. centuria esetében láthattuk, ennek éppen a fordítottja igaz: lefordította forrása egy maximáját, s ahhoz hozzácsatolt egy máshonnan származó idézetet. Ugyanez a helyzet az azelőtt szintén önállónak minősített 14. centuriával is. Máskor viszont, így a 16. és 29. számúak esetében, már Guicciardini, illetve Lottini szövege is tartalmazza a Zrínyinél olvasható latin idézetet.¹⁹ Meglepetésünkre kiderült, hogy Zrínyi még olyankor is fordít, midőn a szöveg a saját tapasztalatán alapuló szerkesztést sejteti, mint a 20. centuria esetében:

Guicciardini

77. Non potete haver miglior parte chè tenere conto dell'honore, perche chi fa questo non teme i pericoli, nè fa mai cosa che sia brutta, però tenete fermo questo capo, et sarà quasi impossibile, che tutto non vi succeda bene, *expertus loquor*.

Zrínyi

20. Szeresd a tisztességet, mert aki azt szereti, nem fél veszedelemtől, és soha nem cselekszik rút és gyalázatos dolgot, és bizony minden kedve szerint esik embernek, aki a tisztességet szereti. *Expertus loquor*.

¹⁶ *Catalogus* IV. 19; KENDE 173; BZ 152. Vö. KLANICZAY: Zrínyi 423—424.

¹⁷ Raimondiról I. VINCENZO PERONI: Biblioteca Bresciana III. Bologna, 1923. — BOZZA i. m. 156.

¹⁸ A címlap teljes szövegét idézem: Zrínyi 423.

¹⁹ A 29. centuria végén lévő torzult és csonka idézetről előbb NÉGYESY LÁSZLÓ (Zrínyi prózai munkáinak új kiadása. BpSz, 1920. 182 k. 28.), majd BORZSÁK ISTVÁN megállapította, hogy Iuvenalistól való, és idézte annak helyes szövegét (Zrínyi forrásaihoz. ItK, 1964. 215). Lottininál az idézet a ma elfogadott szöveghez képest némi eltéréssel szerepel, s nyilván ebben a formában került be Zrínyi eredeti kéziratába: „qui potiores Herculis aerumnas credat, sevosque labores, et Venere, et Caenisi, et plumis Sardanapali”. Lottini az idézetet egyébként — tévesen — Persiustól valónak mondja; Zrínyi szerencsés érzékkel hagyta el a hibás utalást.

Vagyis nem Zrínyi, hanem Guicciardini tapasztalatáról volt szó eredetileg. Minthogy a *Vitéz hadnagy* előszava szerint műve „harmadik részében” (vagyis a centuriákban) Zrínyi azokat a „tanúságokat” (precetti) írta meg,²⁰ „kiket szíjjel láttam, hallottam, olvastam elegeyedve”, meg kell állapítanunk, hogy a „láttam” és „hallottam” szférája erősen összeszűkül, hiszen a *Propositioni, overo considerationi*-től független centuriáknak, főleg az első tizenegynek egy része is olvasmányon alapszik. De amit veszítettünk a vámon, ti. Zrínyi eredetiségének csökkenése terén, azt megnyertük a réven, ugyanis Guicciardini *Ricordi*-jával nem akármilyen irodalmi művet iktatunk be írónk olvasmányélményei, forrásai és inspirátorai sorába.

A *Ricordi*, melynek egyik variánsát adta ki Sansovino *Avvertimenti* címen, egy nagy jövőjű irodalmi műfaj kezdeményezője lett. Maga Sansovino írja könyve Lottini-részének előszavában, hogy „Guicciardini volt az első megteremtője ezeknek a tételeknek (propositioni), szabályoknak (regole), maximáknak (massime), axiómáknak (assiomi), jóslatoknak (oracoli), tanulságoknak (precetti), szentenciáknak (sentenze), valószínűségeknek (probabili), vagy nevezzük őket bármely más néven, és ő utána Gianfrancesco Lottini . . .”²¹ A sort maga Sansovino folytatja, utánuk azonban egy egész áradat következik, az ún. „precettistica”, melyet magyarul talán „tanulság-irodalom”-nak mondhatnánk, vagyis a politikai, erkölcsi, filozófiai, katonai vagy bármilyen más témakörben való reflexiók, tanulságok, maximákba sűrített bölcs tanácsok irodalma. Guicciardini kezdeményezése nyomán a 17. század egyik népszerű műfaja bontakozott így ki,²² mely hamar átlépve az olasz nyelv határait, olyan klasszikusokkal büszkélkedhet, mint Gracián vagy La Rochefoucauld.

Zrínyi kis elmélkedéseire is ráillik a műfajnak az a szerencsés meghatározása, melyet Benedetto Croce-nak köszönhetünk: „Egy tanács (consiglio) vagy tanulság (precetto) nem más mint egy filozófiai reflexió, pszichológiai vagy társadalmi megfigyelés, tapasztalati törvény, melyre kívánatosnak tartják emlékeztetni a meghatározott helyzetben lévő egyes személyt éppúgy, mint általában a hallgatókat és olvasókat, hogy azt lelkükbe befogadják, emlékezetükbe vessék és döntések meghozatalakor evidenciában tartsák.”²³ Kialakulásakor, vagyis Guicciardini esetében ez a tanulság-jelleg szervesen a személyes emlékek (ricordi) és tapasztalatok (esperienza) mérlegeléséből, ezek megfontolásából (considerazione) bontako-

²⁰ Hogy a „precetto” terminusnak Zrínyinél a „tanúság” felel meg, azt egyértelműen bizonyítja az I. discursusa elején olvasható „hadi tanúságok” kifejezése. Szövege itt Jean de Silhon *Il ministro di stato* c. művének I. 9. lapján alapul, ahol a megfelelő helyen „precetti politici” áll. (Tisztázott kérdés, hogy Zrínyi a politikai tanítást itt hadtudományra fordította át. Vö. KLANICZAY: Zrínyi 413—414.)

²¹ „il Guicciardini fu il primo inventore di queste Propositioni, Regole, Massime, Assiomi, Oracoli, Precetti, Sentenze, Probabili, o per qualunque altro nome possono esser chiamati, e dopo lui Gianfrancesco Lottini . . .” I. m. 100b. (Idézi STACKELBERG is, i. m. 96.)

²² CROCE i. m. 137—160.

²³ „Un consiglio o precetto non è altro che una riflessione filosofica, una osservazione psicologica e sociale, una legge empirica, che si stima opportuno ricordare sia a un singolo individuo in una determinata situazione, sia in generale ad ascoltatori e lettori, perchè l'accogliano nell'animo e la richiamino alla memoria e la tengano presente nelle deliberazioni da prendere.” (I. m. 144—145.)

zik ki. Az író a dolgok különböző és ellentétes aspektusait latolgatva keresi a helyes magatartás vagy döntés lehetőségét. A politikus Guicciardini ön maga számára próbálja megvilágítani a helyes cselekvés módját és eshetőségét, de eközben általános érvényű igazságok és bölcsességek megfogalmazásához jut el. Ezek azonban nem rendeződnek koncepcióba se nála, se követőinél; nem alkotják végérvényesnek s cáfolhatatlannak szánt megállapítások szigorú rendszerét, mint Machiavelli értekezései, hanem megmaradnak az alakítható, árnyalható „megfontolások” szintjén.²⁴ Az a Zrínyi, aki Guicciardininál is inkább a tettek embere volt, s aki mint politikus és mint katona a feltételek örökös változása közepette mindig a cselekvés sikeres módozatait kereste, de anélkül, hogy igénye, hajlama és készsége lett volna az elméleti rendszerezésre, a személyisége és mondanivalója szempontjából legadekvátabb műfajt tette magáévá a *Ricordi* írójának és utódainak követésekor.

2.

A „precettistica” gyökere a műfaj születésekor a személyes tapasztalat volt. Hamarosan azonban a történeti művek váltak a tanulságok összegyűjtése, összeírása során kimeríthetetlen kincsesbányává. Egyrészt valamely történetíró egyes mondataihoz, szentenciáihoz kapcsoltak kommentáló általánosítást, másrészt pedig egyszerűen kiírták magának a szerzőnek az elbeszélte eseményekhez fűzött értékelő reflexióit. Az előbbi módszert a legtisztábban a spanyol Alamos de Barrientos Tacitust kommentáló aforizmasorozata képviseli, mely a velencei Girolamo Canini fordításában olaszul is megjelent (1618); az utóbbira pedig ugyanennek a Canininek Guicciardini történeti művét kiaknázó gyűjteménye említhető példának. *Aforismi politici cavati dell'Historia d'Italia di M. Francesco Guicciardini* (Venezia 1625) című kötetének előszavában Canini hangsúlyozza, akárcsak hasonló gyűjtemények bevezetésében mások is, hogy a történetírókat leginkább a „precetti”, a tanulságok kikeresése végett hasznos tanulmányozni.²⁵

A Guicciardiniből kiírt bölcsességek ez utóbbi kötete nem volt meg Zrínyi könyvtárában, annál többet forgatta viszont az előbb említett másik munkát, az Alamos de Barrientos aforizmáival ellátott olasz Tacitus-kiadást: *Opere di G. Cornelio Tacito, Annali, Historie, Costumi de' Germani, e vita di Agricola, illustrate con notabilissimi aforismi* del Signor Baldassar' Alamo Varianti, trasportati dalla lingua castigliana nella toscana da D. Girolamo Canini D'Anghiari (Venezia 1618),²⁶ amelyről már korábban kimutattam, hogy Zrínyi aforizmáinak a fő

²⁴ Lásd MARIO FUBINI-nek a 40-es években írt alapvető tanulmányát: *Le quattro redazioni dei „Ricordi” del Guicciardini. Contributo allo studio della formazione del linguaggio e dello stile guicciardiniano*. In: M. F.: „Studi sulla letteratura del Rinascimento”. 2. ed. Firenze, 1971. 126—177. (Ezen belül különösen: 141—157.), továbbá, EMANUELA LUGNANI SCARANO: *Le redazioni dei „Ricordi” e la storia del pensiero guicciardiniano dal 1512 al 1530*. In: *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, 1970. 183—259.; Uő.: *Guicciardini e la crisi del Rinascimento*. Roma—Bari, 1973. 61—83. (Letteratura italiana Laterza, IV/23.)

²⁵ Vö. *Dizionario biografico degli italiani* Canini-címszava.

²⁶ *Catalogus* I. 143. (KENDE kiadása hibásan 145-öt ír.) Zrínyi példánya ma már nincs meg, így nem tudjuk biztosan, hogy a mű 1618, 1620, 1628 vagy 1644. évi kiadása volt-e meg birtokában.

forrása volt.²⁷ A már megállapított és vitathatatlan szövegegyezésekre csupán emlékeztetve, célszerű némi tájékoztatást adni magáról az eredeti kiadványról és keletkezéstörténetéről is, amit korábban elmulasztottam.

Az az olasz Tacitus-fordítás, mely 1618-ban aforizmákkal illusztrálva jelent meg, Adriano Politi munkája volt, s először 1603-ban Rómában látott napvilágot (*Annali et Istorie di Cornelio Tacito*), majd a következő évben az *Agricola*-val és a *Germania*-val kiegészítve Velencében is. Ennek a Politi-féle olasz Tacitusnak az 1618. évi kiadásához szerkesztette hozzá Girolamo Canini az Alamos de Barrientos spanyol Tacitus-kiadásában olvasható aforizmákat.²⁸ Baltasar Alamos de Barrientos (1555—1643) eredetileg Antonio Péreznek, II. Fülöp teljhatalmú államtitkárának a szolgálatában állt, s ura bukása után ő tette lehetővé szökését (1591). Tetteért hosszú börtönrel lakolt, és csak a király halála (1598) után szabadult. Börtönévei alatt nemcsak lefordította spanyolra Tacitust, de bőven volt ideje meditálni is auktorának szövegén. Megfontolásainak eredményét rövid aforizmákba sűrítette, s ezekkel mintegy végigcommentálta az antik historikus szövegét. Műve *Tácito español ilustrado con aforismos* címmel 1614-ben Madridban jelent meg.²⁹

A „tanulmány-irodalom” által használt számos műfajnevezés mellett a 16. század végén jött divatba az „aforizma” megjelölés, melynek elterjesztésében jelentős része volt Alamosnak, főleg a Canini-féle fordítás jóvoltából.³⁰ Midőn Zrínyi ezekből az aforizmákból több mint százat magyarrá ültetett, tulajdonképpen ugyanazt a műfajt művelte, mint a centuriák esetében, csak éppen más módszerrel, Tacitus szentenciáihoz kapcsolva a reflexiókat. A műfaji azonosságot jól szemléltetik azok az esetek, midőn Zrínyi, mellőzve Alamos aforizmáját, ugyanahhoz a Tacitus-szentenciához máshonnan származó maximát csatolt.³¹

Bár közhely volt, de Zrínyi figyelmét nyilván megragadta Alamosnak az az állítása, hogy a politika tudományának „megvan a maga iskolája, mégpedig a

²⁷ Zrínyi 384—396.

²⁸ STACKELBERG 2. j. i. m. 275.; ETTER 2. j. i. m. 215.

²⁹ FRANCISCO SANMARTI BONCOMPTE: *Tácito en España*. Barcelona, 1951. 72—84., 119—122.; ARNALDO MOMIGLIANO: „*Tácito español*” di B. Alamos de Barrientos e gli „*Aphorismos*” di B. Arias Montano. In: A. M.: „*Contributo alla storia degli studi classici*”. Roma, 1955. 61—66.; ETTER i. m. 105—110.; J. A. FERNÁNDEZ-SANTAMARIA: Baltasar Alamos de Barrientos' *Ciencia de contingentes: A Spanish View of Statecraft as Science during the Baroque*. In: *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 1979. 293—304.

³⁰ JÜRGEN VON STACKELBERG: Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes Aphorismus. In: *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 1959. 322—335.; SIDNEY ANGLO: Aphorismes politiques. Evolution d'une fragmentation systématisée. In: „*L'automne de la Renaissance 1580—1630*”. (Ed. JEAN LAFOND, ANDRÉ STEGMANN.) Paris, 1981. 271—279. — Az Alamosnál korábbi „aforizma”-gyűjtemények közül Zrínyi ismerte a genfi kálvinista teológus, Lambert Daneau (1530—1595) kötetét, egy 1583-ban kiadott, antik íróból összeállított politikai aforizma-gyűjteményt; pontosabban ennek a 17. században kibővített változatát (*Aphorismi politici et militares*). Zrínyi könyvtárában a mű 1638. évi leydni, vagy pedig az 1652. évi utrechti kiadása volt meg: *Catalogus* IV. 36. Daneau-ról lásd PAUL de FELICE: Lambert Daneau, pasteur et professeur de théologie, 1530—1595. Sa vie, ses ouvrages, ses lettres inédites. Paris, 1882. (Repr. Genève, 1971.); OLIVIER FATIO: *Méthode et théologie. Lambert Daneau et les débuts de la scolastique réformée*. Genève, 1976. (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 147.)

³¹ Az erre vonatkozó példákat lásd: KLANICZAY: Zrínyi 396—398.

személyes tapasztalat és a történelemkönyvek olvasása”.³² Zrínyi ezt a szerző előszavában (*Discorso del Signor Alamo per intelligenza, uso e utilità de' suoi Aforismi*) olvasta, s talán ezért írt ő is hasonlót — a hadtudományra értelmezve — *Vitéz hadnagy*-ának ajánlásában: „Azért mivel experienciával ebben a békességes seculumban . . . nem igen tanulhatni, applicáltam magamat históriák olvasására.”³³

Az ihlető források oldaláról nézve, Zrínyi tehát a töprengő, elmélkedő, a helyes magatartás és döntés rugalmas szabályait kereső és azokat megfogalmazó politikai írók sorába tartozik. Még leginkább egységes munkája — ha publicisztikai műveit nem számítjuk —, a Mátyás király életéről szóló sem más, címe szerint, mint „elmélkedések” (considerazioni). A valamely kérdést módszeresen, szigorú logikai fegyelemmel kifejtő értekezés (discursus) műfaja a jelek szerint idegenebb volt számára. A *Vitéz hadnagy* első részét alkotó hat discursus stílusa erőtlenebb is, mint az aforizmáké, vagy a *Mátyás-elmélkedések*-é, s leginkább ott villantja fel a prózairó Zrínyi oroszlánkörmeit, ahol a szerző megbontja az előadás rendjét, s visszalendül a mérlegelés, a megfontolás írói attitűdjébe.

Hogy ennek ellenére discursusokat is írt, illetve inkább fordított, arra tehát nem írói hajlamának szabad érvényesülése vezette, hanem tartalmi szempontok indították. Guicciardini, Lottini, Alamos is politikai írók, műveikben azonban nem meghatározott politikai törekvéseket szolgáltak, hanem a bármely cél szolgálatába állítható politika általános természetrajzát, s a politikus ember sikeres tevékenységének normáit igyekeztek körvonalazni. Zrínyi azonban nem tartotta elegendőnek elsajátítani a jó politizálás és a jó hadvezetés művészetét, s erre másokat is tanítani, hiszen az volt a meggyőződése, hogy „kevés dicséret csak tudni ezeket, hanem megcselekedni nagy; hazája szolgálatjára fordítani még nagyobb”.³⁴ Figyelmünket a továbbiakban azokra az olvasmányaira kell fordítanunk, melyekben az adott történeti helyzetben való cselekvés céljára és irányára kaphatott útmutatást, illetve melyeket éppen azért választott és favorizált, mert helyeselte az általuk képviselt tendenciát. Mindenekelőtt discursusainak forrásával, illetve annak írójával érdemes közelebbről megismerkednünk.

3.

Zrínyi-monográfiámban szövegösszevetések segítségével kimutattam, hogy mind a hat discursus, továbbá még a 28., 52. és 87. aforizma egy része is Jean de Silhon, eredetileg franciául írt *Il ministro di stato con il vero uso della politica moderna* (Venezia 1639) című könyvének alapul.³⁵ Ha ehhez még számításba vesszük, hogy Zrínyi egykori könyvei közül még több másik is tőle származik, vagy pedig szorosan kapcsolódik munkásságához, akkor joggal feltételezhető, hogy ennek a

³² „... ha la sua scola, che è l'esperienza particolare e la lettione delle Historie”.

³³ 14. j. id. kiad. I, 432.

³⁴ Id. kiad. I, 434.

³⁵ Zrínyi 412—422.

kevésbé ismert francia politikai írónak jelentékeny része lehetett Zrínyi politikai nézeteinek alakulásában és érlelésében.

Jean de Silhon (1596 k.—1667) fiatal korától kezdve 1662-ig megszakítás nélkül az udvar, illetve a mindenkori főminiszter szolgálatában állt. Richelieu-t 18 évig, Mazarint 20 éven át szolgálta töretlen szorgalommal és hűséggel. Mint a főminiszter titkára, majd államtanácsos (conseiller d'Etat) egyik érdemes tagja volt annak a fegyelmezett hivatalnokgárdának, melynek oly nagy érdemei voltak abban, hogy a 17. század második felére Franciaország az abszolutizmus mintaállamává vált.³⁶

Hivatali iratok szerkesztése mellett íróként is részt vállalt a rezsim erősítésében, s az 1620-as évek második felében már egyik aktív tagja a Richelieu köré felsorakozó írók és publicisták körének.³⁷ Ott van a Richelieu terveit segítő publicisztika első szervezett termékének, a Nicolas Faret által szerkesztett *Recueil de lettres*-nek (Paris 1627) a szerzői között.³⁸ Részt vesz 1634 elejétől kezdve az abszolutizmus politikai érdekeivel szorosan összefonódott Académie Française szervezésében, s midőn az új intézményt támadások érik a kardinális által gyakorolt politikai irányítás miatt, Silhon az, aki egy 1637-ben elmondott beszédben igazolja urának eljárását (*Discours politique pour la justification du cardinal de Richelieu*).³⁹ Az akadémia vezető tekintélyei közül különösen Jean Chapelainnal és Guez de Balzacal volt jó viszonyban és állt élénk levelezésben. Chapelain, aki a kormánypárti politikai irodalom egyik főszervezője, amolyan sajtófejedelm volt, igen nagyra értékelte Silhon szolgálatait. Balzac leveleinek hatodik kiadását (1627) Silhon gondozta és látta el Richelieu-höz címzett előszóval, bejelentve ebben író kollégája híres államelméleti munkájának, a Richelieu megbízásából írt *Le Prince*-nek a készülését, melyről megjelenésekor (1631) nagy elismeréssel nyilatkozott azután.⁴⁰

Irodalmi munkásságát Silhon mint teológus és filozófus kezdte, s ez a körülmény későbbi, politikai műveire is rányomta bélyegét: politika és vallás, politika és erkölcs viszonylatai mindvégig érdeklődésének homlokterében maradtak. Első műve, a *Les deux vérités* (Paris 1626) című traktátus, a gondviselés és a lélek halhatatlansága kérdéseiben az ateisták és deisták nézeteit cáfolja, az előbbieket közt Machiavellit, az utóbbiak sorában Montaigne-t és Pierre Charront marasztalva el. Könyve második részét később még részletesebben kidolgozta *L'immortalité de l'âme* (Paris 1634) című, Richelieu-nek ajánlott könyvében, továbbra is a libertinizmus elleni éllel.⁴¹ Silhon azonban korántsem valaminő konzervatív

³⁶ RENÉ KERVILER: Jean de Silhon, l'un des quarante fondateurs de l'Académie (159.—1677). Paris, 1876.; lásd még THUAU 2. j. i. m. 264.

³⁷ Richelieu sajtó-politikájáról lásd: THUAU i. m. 215., CHURCH 2. j. i. m. 6—7.

³⁸ THUAU i. m. 208—210.

³⁹ KERVILER i. m. 46—47.; THUAU i. m. 220.; CHURCH i. m. 342.

⁴⁰ KERVILER i. m. 19., 55—56.; CHURCH i. m. 167.; Balzacról és Chapelainról lásd ANTOINE ADAM: Histoire de la littérature française au XVIIe siècle I. Paris, 1948. 241—258., 231—238.

⁴¹ KERVILER i. m. 8., 41.; THUAU i. m. 264.

apologéta, közel jár a karteizianizmushoz, egyes megfogalmazásokban szinte Descartes előfutára.⁴²

Politikai nézetei programirátának az a nyílt levél tekinthető, mely Faret 1627-ben megjelent említett kötetében olvasható. Ennek a kisebb értekezésnek Philippe Cospéan nantes-i püspök, Richelieu-nek az ékesszólásban tanító mestere volt a címzettje. Mivel a püspök kedvezően fogadta a *Les deux vérités*-t, neki adja most elő terveit: továbbra is a vallás védelme a célja, s ennek érdekében kívánja tisztázni az államérdek és lelkiismeret, illetve a hasznosság és becsületesség harmóniájának a lehetőségét és módját a kormányzásban. Ezért elsősorban a „ministre d'État” szerepét kívánja vizsgálni, melyre oly kiváló példát szolgáltat a nagy kardinális tevékenysége.⁴³ Róla szól következő kisebb munkája, az 1629-ben megjelent *Panegyrique à Monseigneur le cardinal de Richelieu sur ce qui s'est passé aux derniers troubles de France*. Ezt a dicsőítő iratot még az előző év végén, egy velencei kiküldetése során írta, azt követően, hogy a központi hatalom, La Rochelle elfoglalásával megtörte a francia protestánsok katonai és politikai erejét.⁴⁴ A *Panegyrique*-től már egyenes út vezet Silhon főművéhez, a Zrínyi munkássága szempontjából oly nagy jelentőségű *Ministre de l'État*-hoz.

Le ministre de l'Etat, avec le véritable usage de la politique moderne címen, három kötetben írta meg Silhon a rendszer apológiáját, kifejtve egyúttal saját elméleti álláspontját politikai ideáljáról, az „államminiszter”-Richelieu-ben megismerésített „keresztény politikus”-ról. A kisebb értekezésekből, „discursus”-okból álló kötetek lassan készültek, s még lassabban jelentek meg. Az 1631-ben megjelent, s természetesen Richelieu-nek ajánlott I. kötetet csak 1643-ban követte a II., noha egy része már a 30-as évek elején elkészült; míg a III. csak 1661-ben hagyta el a sajtót, pedig a XIV. Lajoshoz címzett előszó szerint kézírata már tizennyolc éve készen állt. A mű teljes egészében a Richelieu-korszak terméke, sőt a III. kötet ajánlásában a szerző azt is közli, hogy maga a kardinális hagyta jóvá annak tervét. Az első két kötetben az elméleti megfontolások szorosan kapcsolódnak az aktuális politikai eseményekhez: az I. kötethez az 1629-ben véget ért utolsó hugenotta háborúnak, illetve az abszolutizmus belső megszilárdulásának a tanulságai szolgáltatták az anyagot, míg a II. kötet azokat a politikai, illetve morális kérdéseket fejtegeti, melyeket a spanyol és osztrák Habsburgokkal viselt háború tett időszerűvé. A késve megjelent III. kötet már inkább a filozófiai következtetések levonására törekszik, miként az alcím is mutatja: *De la certitude des connaissances humaines, où sont particulièrement expliqués les principes et les fondements de la Morale et de la Politique*.⁴⁵ Silhon művének kedvező fogadtatása volt; különösen Balzac és Chapelain értékelték sokra, de még Bayle is igen elismerően nyilatkozott

⁴² Vö. ALAN BOASE: Maigne et les sorcières. Une mise au point. In: „Culture et politique en France à l'époque de l'humanisme et de la Renaissance”. (Ed. FRANCO SIMONE.) Torino, 1974. 387.

⁴³ KERVILER i. m. 9—13.; THUAU i. m. 213—214.

⁴⁴ THUAU i. m. 264—265.

⁴⁵ THUAU i. m. 240., 266—275.; CHURCH i. m. 261—268., 431—436.

szerzőjéről.⁴⁶ A felvilágosodás százada azután — a mű hitvédő szemlélete miatt — feledésbe taszította.

Hamar felfigyelt Silhon munkájára a politikai újdonságokra ekkor annyira éhes velencei könyvpiac. *Il ministro di stato, con il vero uso della politica moderna* címen 1639-ben az első, 1644-ben pedig a második kötet jelent meg Muzio Ziccata fordításában, Marco Ginammi kiadásában. A fordító az I. kötetet magának Richelieu-nek, a II.-at pedig Des Hameaux-nak, a francia király velencei követének ajánlotta, a Velencében érvényesülő franciabarát irányzatról tanúskodva.⁴⁷ Zrínyi könyvtárában mind a két kötet megvolt, sőt az első kötet két példányban is. Könyvtárkatalógusának IV/14. sz. tétele alatt eredetileg mindkét kötetnek együtt kellett szerepelnie. Ugyanezzel az eredeti jelzettel ellátva ma is megvan a címlap híján teljes I. kötet, az 1662-es katalógus címeirása viszont ugyanezen a számon világosan utal a „parte secunda” egykori meglétére is.⁴⁸ A könyvtárjegyzék következő IV/15. sz. tétele mögött pedig az I. kötet egy másik — ma már hiányzó — példánya rejtőzött; az itt olvasható címeírás: „Ministro di stato, che la cognitione della morale è una preparatione necessaria per la politica” a könyv 15. lapján kezdődő fejezetnek, a „libro primo, discorso terzo”-nak a címével azonos. Vagyis, ez a második példány csonka volt; esetleg éppen a sok forgatás következtében csonkult meg, feltűnő ugyanis, hogy a fennmaradt ép példányban Zrínyi kezétől semmiféle bejegyzést sem találunk. A III. kötet olasz fordításáról nem tudok, de az eredetinek a kései megjelenése miatt, Zrínyi abból már úgyse profitálhatott volna.

A könyveiben katonai és politikai tanulságokat kereső Zrínyi érdeklődését Silhon munkája iránt már az is felkelthette, illetve olvasás közben fokozhatta, hogy bennük magyar eseményekre is találhatott utalásokat, méghozzá az övével egyező megítéléssel.⁴⁹ Így az I. kötetben olvashatta pl., hogy a francia királlyal való versengés közben V. Károlyt „nem indította meg a kereszténység sanyaru állapota”, aminek egyik következménye lett „Magyarország legszebb részének” az elvesztése;⁵⁰ valamint, hogy a Habsburg-politikát méltán kísérő „cattiva fortuna” következtében szenvedtek vereséget Ferdinánd hadai Eszéknel és Budánál.⁵¹ La Rochelle elfoglalásának fontosságát Silhon azzal igyekszik hangsúlyozni, hogy kifejti: nagyobb tett erősségeket bevenni, mint országokat elfoglalni. S ehhez példaként azt hozza fel, hogy Szolimánra nagyobb dicsőség hárul Esztergom, Buda, Székesfehérvár és Sziget [!] bevételéért, mint II. Mohammedre tizenkét

⁴⁶ KERVILER i. m. 5—6., 29.

⁴⁷ Az I. kötetet Ginammi 1647-ben második kiadásban is megjelentette.

⁴⁸ A *Catalogus* IV. 14. száma alatt a következő címeírás áll: „Al [!] Ministro di Stato con il uero uso della politica moderna del signor de Silhon parte secunda, transportato dal Francese per Mutio Siccata [!]”; KENDE 245 (Ziccátát nevezve szerzőként); *BZ* 170.

⁴⁹ A továbbiakban mindig a Zrínyi által ismert olasz kiadásra hivatkozom.

⁵⁰ „lo stato miserabile della Christianità non li commosse punto, e questa fatale ostinatione gli costò, oltre il sangue de’ suoi figliuoli, la perdita di Rodi, e quella della più bella parte d’Ungheria” (I, 213).

⁵¹ „la rotta de’ suoi eserciti a Ezechio et a Buda, e l’altre vittorie, non tanto dal valore concesse al Turco, quanto dalla cattiva Fortuna di Ferdinando, e dalla dapocaggine de’ suoi Capitani” (I, 240).

királyság elfoglalásáért.⁵² Hogy pedig az I. kötet elméleti okfejtései mennyire megragadták Zrínyi figyelmét, azt eléggé bizonyítják a *Vitéz hadnagy*-ba történt, már korábban megállapított átvételek.

Nem kevés meglepetést tartogat a II. kötet is. Ennek előszavában Silhon előrebocsátja, hogy „a Fejedelem fegyvereinek nem lehet igazságosabb feladata, mint hogy megtisztítsa az államot a polgárháborúktól és távoltartsa azokat a háborúkat, melyeket idegenek az ő területére kiterjeszhetnek”.⁵³ A francia király éppen ezt tette: szétzúzta a hugenotta pártot, és „összezavarta az ausztriai ház monarchiájának nagy tervét, mely szükségképpen magában foglalta Franciaország romlását”.⁵⁴ A második kötet ez utóbbi kérdéstről, „a legnagyobb ellenség”-nek (il maggior inimico) tekintett Habsburg-házról, a vele való francia konfrontációról szól. El akarja oszlatni az univerzális Habsburg-monarchia mítoszát, bizonyítani kívánja a vele való küzdelem igazságosságát, és cáfolni a Habsburg publicisztika érveit. Bár ez esetben elsősorban a spanyol birodalommal való viszályról van szó, Zrínyi számára Silhon fejtegetései ettől nem lettek kevésbé időszerűek, hiszen a Habsburgok spanyol és osztrák ága az akkori világpolitikában egyazon táborat alkotott, és ideológiai téren is egy húron pendült. A Silhon által vitatott kérdések közül különösen kettőnek, s éppen a szerző által is legfontosabbnak tartott kettőnek az esetében volt teljes összhang a spanyol és osztrák Habsburgok által követett elvek s az ezekkel összefüggő gyakorlat között: az egyik a protestánsokkal folytatott politika, a másik pedig egyes tartományok vagy országok uralkodójuk elleni lázadásának, tőle való elszakadásának problémája. Vagyis két olyan kérdéstről van szó, mely magyar vonatkozásban alapvető jelentőségű, s Zrínyi idejében különösen időszerű volt.

Az első kérdést a nemzetközi politikai irodalomban az tette aktuálissá, hogy Franciaország a 17. század első felében, ha a spanyol és német Habsburgok két oldali nyomásával szemben erősíteni akarta pozícióját, nem folytathatott protestánsellenes politikát. Pontosabban: bármennyire katolikus király és kormány, sőt ez utóbbinak fejként egy teljhatalmú kardinális állt az élén, nem írhatta zászlajára a protestáns vallás elleni küzdelem jelszavát. A hugenották elleni sorozatos háborúk e téren ne tévesszenek meg. Maga Silhon hangsúlyozza már 1629-ben kiadott *Panégyrique*-jében, hogy Richelieu a hugenották politikai lázadása, nem pedig tévhitük ellen fogott fegyvert. Különbséget kell tenni hit és engedelmisség között: az uralkodó csak az utóbbit követelheti meg, az előbbit nem. Helytelenül jártak el az előző század királyai, mikor a hugenottákat lemészárolták

⁵² „Chi dubita, che l'acquisto di Rodi non sia di maggior honore a Solimano, che quello dell'Imperio di Trabisonda a Mahometto. Chi dubita che Strigonia, Buda, Alba Regale, e Zighet non sieno acquisti più utili, e monumenti più illustri per la gloria di questo Principe, che i dodici Regni, per quella di Solimano [elírás *Mahometto* helyett!]” (I, 304).

⁵³ „supponendo che l'armi del Principe non potessero havere più giusto impiego, che quello di purgare lo Stato da guerre Civili, et di allontanare quelle, che vi potessero essere da Stranieri introdotte” (II, szltan 6. lev. recto).

⁵⁴ „ha sconcertato il gran disegno della Monarchia di Casa d'Austria, sotto al quale era necessariamente involupata la rovina della Francia” (II, szltan 6. lev. verso).

hitük miatt, de igaza volt Richelieu-nek, mikor nem türte az állam egységét és biztonságát veszélyeztető politikai és katonai lépéseiket. Az államnak az engedetlenséggel szemben kell fellépnie, nem pedig az eretnokség ellen; a rossz alattvalót kell büntetnie, nem pedig a rossz keresztényt.⁵⁵

Ha arra gondolunk, hogy a Nantes-i ediktum nemcsak a protestáns vallásgyakorlatot biztosította, de — bizonyos keretek között — a hugenottáknak mint politikai, sőt katonai szervezettel rendelkező pártnak a létezését is elismerte, akkor érthető, hogy Richelieu és publicistái határozott különbséget tettek vallásgyakorlat és politikai párt között. Az állam érdeke azt kívánta, hogy ne maradjon fenn tovább a hugenotta politikai és katonai erő mint állam az államban, amely adott esetben az állam külső ellenségeivel is kész volt szövetségre lépni, miként az La Rochelle angol megsegítése esetében történt. De az állam érdeke, a belső egység megszilárdítása azt is követelte, hogy az évtizedekig tartó és annyi pusztulással járó vallásháborúk után, a még mindig igen jelentős számú s komoly gazdasági, társadalmi és kulturális erőt képviselő protestánsokkal szemben ne induljon semmiféle erőszakos térítési akció, vallási üldözés. Nem elvi toleranciáról, a vallásos hit relativitásának fel- és elismeréséről volt szó, hanem politikai érdekről. Richelieu és hívei számára a Nantes-i ediktum vallási rendelkezéseihez való hűséget, bizonyos gyakorlati toleranciát a politikai bölcsesség diktálta: szükséges rossz, melyet vállalniok kell az állam belső békéje érdekében, s hogy szabad legyen a kezük a külső ellenfelekkel szemben.⁵⁶ Minthogy pedig Franciaország érdekei Észak-Itáliában, Németországban, Flandriában és a Pireneusokban egyaránt a Habsburg-hatalmakkal kerültek szembe, természetes szövetségesként kínálkoztak a harmincéves háború során fegyverben álló protestáns fejedelmek. S ezzel nemcsak bel-, hanem külpolitikai téren is alárendelődött a vallás érdeke az államénak.

A francia politikusok dilemmája nem volt könnyű, hiszen buzgó katolikusok, sőt nem kis részben egyházi emberek voltak, s továbbra is katolikus politikát akartak folytatni. A publicistáknak és elméletiróknak kellett feloldaniok az ellentmondást. Az 1620-as évek elejétől kezdve egyre-másra jelentek meg — többnyire névtelenül — olyan iratok, melyek hangsúlyozzák, hogy a francia politikát a „raison d'État”-nak kell meghatároznia, ez pedig előírja a portestánsokkal való békét az országon belül s a velük való szövetséget az országon kívül.⁵⁷ Annnyival is inkább, mert akik a

⁵⁵ THUAU i. m. 265.

⁵⁶ THUAU i. m. 206—207.

⁵⁷ *A La ligue nécessaire* című 1625-ben megjelent anonim röpirat (szerzője valószínűleg François Langlois de Fancan) pl. egy nagy Habsburg-ellenes koalíciót sürget Franciaország vezetésével, s a következő államok részvételével: Anglia, Dánia, Svédország, Hollandia, a Hanza-városok, Németország katolikus és protestáns fejedelmeinek többsége, Svájc, Velence, Savoya és Bethlen Gábor. A vallási különbség a röpirat szerint nem jön tekintetbe, mert államügyről, nem pedig a vallás ügyéről van szó. (Idézi CHURCH i. m. 119.) — Tanulságos idézni Richelieu ellenfeleinek érvelését is, így a szintén 1625-ből származó következő röpiratot: *Avertissement d'un théologien à Louis XIII, roi très chrétien de France et Navarre*, par lequel il est démontré brièvement et fortement que la France, en même temps qu'elle concluait honteusement une alliance impie, est entrée dans une guerre injuste contre les catholiques, guerre fatale à notre sainte religion. A — valószínűleg — jezsuita szerző úgy próbálja a

katolicizmus érdekeinek elsőbbségét hirdetik, azok is tulajdonképpen az államérdék szerint cselekednek, s a vallást csupán ürügyül használják. Megindul így a spanyolok, illetve a spanyolok felé kacsingató intranzigens francia katolikusok érvelésének a cáfolata, mindenféle „szent háború” eszméjének az elutasítása. Leleplezik például Amerika spanyol részről történt evangelizációját, mely nem más, mint közönséges rablás; ugyanígy a Habsburgoknak a protestánsok ellen viselt háborúit is hatalmi törekvésük álcázásának tekintik.⁵⁸ Egy 1621-ben kiadott irat szerint a Habsburgok „a kegyesség álarca alatt államok háborúit vívják”, protestánsgyűlöletük „inkább az ügyeik előbbrevitelére irányuló hatalmi törekvésből (*ambition*), mintsem a vallás iránti buzgóságból (*zèle*) ered”.⁵⁹ Egy 1635-ből való röpirat pedig a spanyolokról írja, hogy „a vallásnak (*religion*) az ürügye (*prétexte*) . . . nem szolgál másra, mint hogy köpenyként takarja becstelenszándékait”.⁶⁰ Idézzük csak egy kicsit Zrínyit: „Cseh királyra s országra támad a had ennek utána; . . . *religio* volt *praetextus* alatt”. Majd: „. . . a mostani világban lévő papjaink . . . *zelusnak* neve alatt lutheránusok s kálvinisták ellen declamálnak, . . . azért nem isteni *zelus* ez, hanem lábok alól felszedett *ambitio*.”⁶¹ Talán ennyi is elég, hogy szemléltesse, mennyire azonos felfogást vall Zrínyi, pedig az idézett röpiratokat aligha olvashatta. Silhon művének második kötete azonban kellően közvetítette hozzá a francia publicisztika érvelését.

Az írói pályáját teológiai munkával kezdő Silhon fokozottan törekedett arra, hogy az államreazon elvét összeegyeztesse a keresztény politikus eszméjével. Ennek érdekében bizonyítania kellett, hogy az igaz vallás terjesztése, érdekeinek minden áron való képviselése nem feltétlenül felel meg Isten intencióinak. Különösen akkor nem, ha ez csak a szintén Isten rendeléséből létező „*raison de nature*” (*ragion di natura*) sérelmével volna lehetséges. Ez utóbbi alatt voltaképpen a természetjog értendő, mellyel — prekarterzianus meggyőződése szerint — a vallás előírásai és az egyház intézkedései összhangban vannak, illetve kell hogy legyenek. Erre apellálva kísérli meg Silhon vallás és politika viszonyát tisztázni, a „*ragion di stato*”-t a

király „álnok” tanácsosait leleplezni, hogy ilyen beszédek ad a szájukba: „O Dieu . . . Rangez les Allemands sous le sceptre du Palatin calviniste, . . . Donne aussi à Gabor, aux Turcs et Tartares le reste de tes fidèles serviteurs, qui sont en Hongrie, Moravie, Boème et Autriche etc., pour les faire tous idolâtres et enfin vous renoncer. Que les rues et carrefours retentissent à leurs cris et gémissements. Que la terre soit enivrée de leur sang et larmes, que les Églises soient réduites en solitudes et l’habitation des hiboux”. Majd így kiált fel: „Hélas, que notre France est misérable, si elle n’a autre pour l’assurer de son bonheur que Dannemarc, Suède, Gabor, les Turcs et Tartares, . . . en quel abîme de malheur plongeons-nous tout le monde par nos conseils!” (Idézi THUAU i. m. 110—112.)

⁵⁸ THUAU i. m. 204., 249—318.

⁵⁹ *A Discours sur ce qui peut être plus expédient et à moyenner au sujet des guerres entre l’empereur et le palatin* című röpiratból: „Sous le masque de la piété, ils poursuivent des guerres d’État” és „un effet plutôt de leur ambition à l’avancement de leurs affaires que de zèle à la religion”. (Idézi THUAU i. m. 311.)

⁶⁰ *A Manifeste du Roi, contenant les justes causes que Sa Majesté a eues de déclarer la guerre au Roi d’Espagne* című röpiratból: „le prétexte de la Religion . . . ne leur sert plus que d’un manteau pour couvrir leurs desseins déréglés.” (Idézi THUAU i. m. 295.)

⁶¹ 14. j. id. kiad. I, 604., 606.

„*raison di natura*” egyik megnyilvánulásának tekintve. A természetjogi megfontolások tetten érhetők Silhonnak abban a *discursus*ában is, melyet munkája I. kötetében a szerencséről írt, s amelynek szövegét követi Zrínyi szerencse-*discursus*ának jó része.⁶² Az a Silhon, aki a *Les deux vérités* című, legelső művében éppen a gondviselésről értekezett, elutasítja itt a fortunára vonatkozó pogány és laikus vélekedéseket, s azt egyértelműen a gondviselés eszközeinek tekinti. De mivel a szerencse gyakran a gonosz törekvéseket segíti, meg kell magyaráznia, miért van az, hogy — Zrínyivel szólva — „ennek a szerencsének a lábához nem mindenkor vagyon kötve az igazság és a szent szándékok?” Továbbra is az itt pontosan fordító Zrínyit idézem: „Oka ennek . . . az, hogy az Isten . . . nem bontja fel a dolgoknak rendit az emberek jámborsága miatt; . . . illendő az ő rendelkezésének törvényéhez . . . , hogy engedjen a következő okoknak szabad folyást az magok tehetsége szerint . . . Mert ha csak a jámborság és ártatlanság volna ezen a világon szerencsés, számkivetve volna az okosság és emberi társaságbeli rend, erőszakot szenvedne a bölcsesség az Istentől, az ki őtet rendelte, és hogy legyen megparancsolta.”⁶³ Vagyis Isten nem kívánja a dolgok rendjét felforgatni. „*La loi de Dieu n’a point abrogé les lois naturelles*” — írta Silhonnal összhangban Guez de Balzac arról tanúskodva, hogy egy egész korszak, Richelieu publicistáinak, illetve az akadémia alapítóinak az ideológiájáról van szó.⁶⁴ Elveikből egyértelműen következett, hogy ha egy katolikus király csak vérontással s az állam meggyengülése árán fojthatná el az alattvalói körében elterjedt eretnekséget, akkor a szükségszerűség a türelmet parancsolja s annak az időnek a kivárását, amikor az eltévelyedetteket erőszak nélkül visszaterelheti majd az egyház kebelébe.⁶⁵ Másrészt, ha a világban az igaz keresztények (katolikusok) mellett eretnekek (protestánsok) és hitetlenek (törökök) is élnek, sőt hatalmas országokban uralkodnak, akkor ehhez alkalmazkodni kell, s a velük való kapcsolatokban is ugyanazokat az erkölcsi normákat kell érvényesíteni, mint katolikusok között.

Ez az utóbbi megállapítás Silhon most napirenden lévő II. kötetében szerepel, annak is a *Libro primo, discorso quarto* megjelölésű értekezésében, mely méltán keltheti fel figyelmünket. A II. kötet „első könyv”-ének *discursus*ai a háború politikai-filozófiai kérdéseivel foglalkoznak, elsősorban a háborúk okait, szükségességét és igazságát vizsgálva. A IV. *discursus* arról szól, „Hogy bizonyos igazságosságot kell betartani a háborúnak mind formájában, mind tárgyában; hogy meg kell tartani az eretnekeknek és a hitetleneknek adott hitet; hogy a keresztényeknek elég jogos alapjuk van háborút indítani a török ellen, a vallás ürügyének felhasználása nélkül is.”⁶⁶ Vagyis a fejezet az igazságosságnak a

⁶² Vö. KLANICZAY: Zrínyi 417—418.

⁶³ Id. kiad. I, 458—460.

⁶⁴ Idézi CHURCH i. m. 251.

⁶⁵ THUAU i. m. 274—275.

⁶⁶ „*Che bisogna osservare certa Giustitia si nella forma come nel soggetto della Guerra. Che bisogna mantenere la Fede a gl’Heretici, et Infedeli. Che hanno i Christiani fondamenti assai giusti, per muovere Guerra al Turco, senza servirsi del pretesto della Religione.*” (II, 38.)

háborúban is megtartandó normái mellett száll síkra, minthogy Silhon elutasítja azt a machiavellista tézist, mely szerint „az elért győzelem az ügyet becsületessé, a háborút igazságossá minősíti”.⁶⁷ Igazolásként ezúttal sem valamiféle valláserkölcsi elvire, hanem „a természetjog (ragion di natura) régi rendje”-re hivatkozik.

A háború és az igazság kérdése — tudjuk jól — Zrínyit is kitaróan foglalkoztatta; ennek szentelte Mátyás-tanulmányának egyik méltán híres részletét, a Mátyás cseh háborújának vallási „praetextus”-a felett elmélkedő részt, — melyből a francia publicisztikával egybehangzó fordulatokat már fentebb idéztem. Zrínyinek ez a fejtegetése nagymértékben Silhonra, mégpedig éppen a most tárgyalt fejezetre támaszkodik.

Állítsuk egymás mellé Silhon és Zrínyi szövegeit:

... dico . . . , che la Religione per se sola sia per introdurla in luochi ove non si ritrova, non può essere il fondamento di una giusta Guerra.

Che se i scritti *d'alcuni Santi huomini* non sono pieni d'altro, che di *essortationi* à Christiani à prender l'armi *contro Turchi*, e se procurano sempre i *Predicatori* d' infiammarli, e *accenderli* di questo santo zelo; Se hanno i *Pontefici* *publicato alle volte Crociate* à questo fine, e se i *Prencipi maggiori* della Christianità vi si sono arrollati, e hanno à tale effetto posti in piedi formidabili esserciti; *non bisogna immaginarsi, che si erano prese l'armi per dirattamente estermiare la Setta Maomettana*, e per abolire l'Alcorano; Non bisogna credere, che si sia mossa Guerra, per sforzare gl'Infedeli à mutar Religione, *ne per*

Az mostani világ (hogy ne nevezzek egy fejedelmet is) mikor szünt akar adni a maga hadakozásának, religiót ob- tendál; de hun vagyon az az egész keresztyének regulájában vagy Krisztus urunk tanításában, hogy fegyverrel kell eretneket, törököt az mi hitünkre hoznunk? Sehol bizonyára én azt fel nem találom, de találom azt, hogy békességesen, *tűréssel*, szenyvedéssel szenyvedjünk mindent. Az mi hitünk *más vért nem akar ontatni, hanem a maga fiait* az Isten dicsőségére. Ha *sok szent embereknek exhortatióját az török*, az eretnőség ellen látjuk; ha sok szent *prédikációkat*, kiket azok ellen való gyujtásunkra csináltak; ha istenfélő *pápáknak keresztes hadak támasztását*, kik között a mi szent Capistránusunkat,

— *ne ítéljünk azokból, hogy a Mahumet, vagy Calvinus János, vagy Luther Márton hiti megbántására és semmivételére cselekedtek ezeket,*

⁶⁷ „Che la Vittoria, se l'havesse ottenuta, haverebbe resa la sua causa honesta, e giuste le sue Armii.” (II, 41.)

introdurre il Christianesimo nelle anime loro col ferro. Questo sarebbe molto dal genio della nostra Religione lontano, e molto à i costumi della primitiva Chiesa contrario, la quale non opponeva giamai, che la sola pazienza alla forza, ne lasciava sparger altro sangue, che quello de suoi figliuoli, quando era oltraggiata; come diremo in altra occasione.

E adunque la Guerra contro il Turco ristretta tra i limiti dell'interesse temporale. Sfoderano direttamente i Christiani contro la potenza de gli Ottomani, e non contro gli errori di Macometto [!] la Spada. *E in questo non mancano ad essi Ragioni, nè Titoli concludenti, ... che ... permettono a Christiani non solo il difendersi, quando gli viene incontro, e che facciano resistenza alla procella, quando minaccia da quella parte; ma anco l'assalire, e prevenire, se non sopraggiunge qualche altra considerazione.*⁶⁸

sem hogy erőszakkal más tévelygőket a mi hitűnkre hozzunk. Különb professiója vagy az katholika hitnek, az ő geniumja idegen a háborúságtól. Szent Péternek nem vala szabad a maga oltalmáért is kardoskodni.

Vannak más okok, és méltók kik kénszerítenek az török ellen, religión kívül is fegyvert fogjunk

és mások ellen is, akik reánk tusakodnak, akár azok a mi hitűnkön legyenek, akár ne: de csak csupán a religio *titulus* alatt rámenni valamely szomszédunkra vagy kereszttyén fejedelemre, nem hiszem, hogy sem Isten előtt volna ez az ok kedves, sem emberek előtt elegendő.⁶⁹

Zrínyi teljesen saját mondanivalójához asszimilálja itt Silhon érvelését, s azt az őt közvetlenül érdeklő kérdésre, vagyis a máshitű keresztényekkel való viszonyra vonatkoztatja. A párhuzamos szövegrész befejező soraiban („és mások ellen is, akik...”) pedig forrása szellemében, de teljesen önállóan fejleszti tovább a gondolatmenetet. Ugyanezt tapasztaljuk Zrínyinek ezután következő bekezdésénél is, melyhez a közvetlen indítékot ugyancsak Silhon szövege adta. A francia szerző az előbb idézett szövegrész előtt öt lappal azt fejtegeti, hogy a vallás és lelkiismeret dolgában a legszigorúbban el kell ugyan ismerni a pápa és küldöttei autoritását,

⁶⁸ I. m. II, 48—49.

⁶⁹ Id. kiad. I, 604—605.

mégis nem szükséges nekik minden dologban engedelmeskedni. Mint öntudatos gallikán, a pápának más ország politikai ügyeibe való beavatkozását kárhoztatja itt voltaképpen, s arra figyelmeztet, hogy nem kell neki engedni, ha a „ragione di natura” valamely kötelezettsége alól akarna felmenteni. Riasztó példaként említi itt a várnai katasztrófát, melyet Zrínyi is értékesít, bár eltérő fogalmazást nyújtva:

... Se Vladislao Re dell' Ungheria
havesse havuto ardire di resistere al
Legato [ti. Giuliano Cesarini], che lo
persuase à rompere senza occasione,
overo senza altro fondamento, che di
semplice corrispondenza, la Pace da lui
conclusa con Amurath Imperatore de
Turchi, e se non si fosse lasciato indurre
da quella pretesa autorità, che il Legato
diceva havere di sciorre quel modo
formato, e ristretto dalla Ragione delle
Genti: Non haverebbe, abbandonato il
passo a Vartes [!] con la perdita della
battaglia, nè haverebbe havuta ragione
Amurath, all' hora che nel mezzo del
conflitto, e nel maggior sforzo della
battaglia pareva la Vittoria inclinasse
dalla parte di Vladislao di chiamare
Giesú Christo al castigo d'un delitto, e
alla vendetta d'un Trattato violato, in
cui erasi interposto il suo nome per
confermarlo.⁷¹

Silhon még egy másik történeti példát is elmond, majd utána levonja a tanulságot, melyben Zrínyi ezúttal is követi őt:

*Non è la Religione discesa dal Cielo
per estinguer le Virtù da lei ritrovate in
Terra, ne per atterrare la più maraviglio-
sa opera prodotta dalla Ragione, ch'è
la Società, distruggendo il suo primo
fondamento, e la base principale, ch'è la
buona fede.⁷² ...*

Nem vala László királynak oka Murát
császár ellen fegyvert fogni, mikor meg-
esküdt vala néki szent evangeliumra a
békesség megtartására: de Eugenius
pápa Julianus cardinál által elhítté,
hogy bizvást, léleksérelem nélkül meg-
bonthatja, kire ő is dispensálá. De
másképpen értette az Isten, mert nem
akará, hogy jó vége légyen annak a
kötés bontásnak, akiben az ő szent neve
heában vétetett, és emberek dispensa-
tiója alá vettetett.⁷⁰

*Az Isten nem azért küldte annak a szép
hierarchiának képét, úgymint religiót,
közinkben, hogy azzal az emberi
társaságokra rendelt és minden nemze-
tektől tartatott regulákat megbontsuk.
Azaz ok nélkül és csak religiónak színe
alatt valakire támadni nem jó, nem Isten*

⁷⁰ Id. kiad. I, 605—606.

⁷¹ I. m. II, 43.

⁷² I. m. II, 44.

kedve szerint való; ismét, ha szövetséget
vetünk ellenségünkkel, azt megbontani,
hit titulus alatt, bűn és nagy véték.⁷³ . . .

Az idézett rész végén Zrínyi immár önállóan, de teljesen a francia teoretikus elveivel egyezően vonja le a következtetéseket. S ugyanebben a szellemben folytatja elmélkedését, midőn kirohan „a mostani világban lévő papjaink” ellen, akik „zelusnak neve alatt lutheránusok s kálvinisták ellen declamálnak”, amivel „magok javát s nem az Isten dicsőségét keresik”. Végül visszakanyarodva Mátyás cseh hadjáratára, teljesen Richelieu publicistáinak módján határozza meg annak lényegét: „Nézzé meg minden ember, már ha igazán volt-e religio ennek a hadnak célja, holott a vége országoknak nyeresége s accessiója.”⁷⁴

A Mátyás-tanulmánynak politikai szempontból egyik legfontosabb, a vallásháborúkat és vallásüldözést elvileg elítélő része tehát a francia abszolutizmus megszilárdulását szolgáló politikai irodalom közvetlen leszármazottja. Miként a francia elméletírók és publicisták, illetve maga a bíboros főminiszter esetében, úgy Zrínyinél sincs szó a saját vallása, a katolicizmus iránti közömbösségről vagy a vallási tolerancia elvének elfogadásáról. Nagyon is öntudatos katolikus ő, aki az ország vallási megosztottságát szerencsétlenségnek tartja, felismeri azonban, hogy ezen változtatni, a vallási egység helyreállítását szorgalmazni, s pláne erőltetni, az ország, a nemzet érdeke ellen való. S ezzel a felismeréssel álláspontja döntő ponton tér el a főúri ellenzék más vezető személyiségeinek, Nádasdynak, Wesselényinek, Lippaynak intranzigens katolikus nézeteitől. Zrínyitől származnak csak olyan kijelentések, mint „többre tartom a jóhiszemű luteránust, mint a rosszhiszemű katolikus”,⁷⁵ vagy hogy „szeretne százezer luteránust, ugyanannyi kálvinistát és római katolikus felfegyverezve látni”.⁷⁶ A vallási szolidaritásnak és elkötelezettségnek a politikai érdek, illetve a nemzeti szempont alá rendelése hasonlóképpen jelentkezik itt, mint a francia abszolutizmust kiépítő főpap szavaiban, melyek szerint „államügyekben egyetlen katolikus sem olyan vak, hogy többre becsüljön egy spanyolt egy hugenotta franciánál”.⁷⁷ Zrínyi koncepciójának meghatározása-

⁷³ Id. kiad. I, 606.

⁷⁴ Id. kiad. I, 606—607. — A Mátyás-tanulmány e részének hatására gondolhatunk a *Siralmas panasza* című röpirat-kompiláció e mondatában: „a német nemzet a religio színe alatt a régiót affectálja”, annál is inkább, mert pár sorral előbb éppen a várnai példáról esik szó. (*Siralmas panasza*. Bp., 1932. 54. MIR XII.) Az idézett mondat *A religióban való különbségeket ami illetheti* című részben található, mely Péter Katalin szerint kései, 1705-ből való szerkesztés. (Vö. P.K.: *A magyar nyelvű politikai publicisztika* kezdetei. Bp., 1973. 58—62. IF 83.)

⁷⁵ Zrínyi levele Ruchich Jánosnak. Csáktornya, 1658. augusztus 24. (Id. kiad. II, 270.)

⁷⁶ Zrínyi beszéde Pozsonyban a protestáns rendek küldöttsége előtt 1662. június 6-án. Idézi KLANICZAY: Zrínyi 717.

⁷⁷ „nul catholique n'est si aveuglé d'estimer, en matière d'Etat, un Espagnol meilleur qu'un François huguenot”. Richelieu utasítása Schomberg követnek 1616. december 29-én, első minisztersége idején. Lásd: *Lettres, instructions diplomatiques et papiers d'Etat du Cardinal de Richelieu I.* (Ed. M. AVENEL.) Paris, 1853. 224. (Idézi CHURCH i. m. 88.)

kor, nemzeti abszolútizmus, illetve megreformált rendiség távlatai között való elhelyezésekor valláspolitikai nézeteinek most ismertetett összefüggései nem hagyhatók figyelmen kívül.

Érintsük most röviden a *Ministro di stato* második kötetének anyagából a Zrínyi számára különösen fontos másik kérdést, vagyis az uralkodó ellen fellázadt tartományok, országok problémáját.

Ismeretes, hogy az abszolútizmus korában általánosan érvényesült az az elv, hogy a törvényes uralkodó elleni mindenfajta lázadás elítélendő. Bármilyen ellentétek voltak is az egyes államok között, az abszolút uralkodók, illetve rendszereik között érvényesült bizonyos szolidaritás mindnyájuk alattvalóival szemben. Ennek a közös érdekvédelemnek a normái pedig előírták, hogy egyetlen uralkodó se támogassa más uralkodó alattvalóit törvényes ura ellenében, sőt inkább siessen segítségére. Ezt az elvet, melynek egyik legkésőbbi alkalmazása az 1849. évi magyarországi cári intervenció volt, sokan — s közöttük főként a spanyol és osztrák Habsburgok — kínos következetességgel meg is tartották. Annyira, hogy a spanyol kormány 1628-ban, La Rochelle-nél katonai segítséget nyújtott a francia királynak, minthogy etrenek s lázadó alattvalók letéréséről volt szó. Egyes spanyol publicisták meg is vádolták Olivares spanyol főminisztert, amiért ezzel a lépésével, vagyis XIII. Lajos és Richelieu erősítésével a spanyol államrezon ellen cselekedett, ami valóban így is volt. Ezt a gesztust, az állam érdekét minden más elv fölé helyező francia politika nem viszonzta. Sőt, amikor 1640-ben kitört Spanyolországban a katalán felkelés, Richelieu azt nemcsak pártfogásba vette, de katonai támogatásban is részesítette. Az uralkodók közti szolidaritásnak ezt a — maga korában — példátlan felrúgását a politikai irodalomnak kellett igazolnia.

Ezzel egy olyan témakör hatolt be a francia politikai írók műveibe, melynek időszerűsége sokáig fennmaradt, méghozzá nem utolsósorban a magyar történelem alakulása folytán. A francia politika ugyanis később, Thököly és Rákóczi harcai idején is rálépett a más szuverén uralkodó „lázaóó alattvalói” támogatásának az útjára, alkalmat nyújtva ezzel publicistáinak és elméletíróinak a kérdés ismételt taglalására.⁷⁸ Silhon az első egyike, aki — a *Ministro di stato* II. kötet második könyve ötödik discursusában — felveti a kérdést, hogy a lelkiismerettel összeegyeztethető-e, hogy a francia király segítséget adott a spanyol király alattvalóinak. A válasza természetesen igenlő, érvelése azonban ez esetben meglehetősen gyenge. A segítségadást azzal indokolja, hogy Franciaország amúgy is háborúban állt Spanyolországgal, s minthogy az igazság az ő oldalán volt, jogos minden olyan lépés, mely ellenfelét gyengítette.⁷⁹ A francia politika valóban csupán kapóra jött eszközt látott a katalán felkelésben, amit ékesen bizonyít, hogy a nagy megsegítésnek az lett a vége, hogy Katalónia északi tartományát, Roussillont Franciaország bekebelezte, a katalánok nagy többségét pedig sorsára bízta.

⁷⁸ Lásd erre KŐPECZI BÉLA munkáit: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp., 1966. és „Magyarország a kereszténység ellensége”. Bp., 1976.

⁷⁹ I. m. II, 211—222.

Zrínyi ebből a fejezetből nem sokat profitálhatott, nem is látjuk nyomát, hogy felhasználta volna. Azt azonban nyilván megjegyezte, hogy a francia teoretikus igazságosnak nevezte azt a katalán felkelést, melyet ahhoz hasonló okok váltottak ki, mint amelyek az 1640-es évektől kezdve a magyar rendeket is ellenállásra készítették. S felfigyelhetett arra is, hogy kedvelt szerzője — jelen kötete legutolsó fejezetében — a II. Ferdinánd ellen kitört 1618. évi cseh felkelést hozza példának az igazságtalan Habsburg-elyomás elleni jogos fellépésre.⁸⁰ Mindez azonban csak előkészíthette azokat a felismeréseket, melyekre hamarosan a portugál események s az azokkal kapcsolatos olvasmányok adtak Zrínyi számára alkalmat. Előbb azonban gombolyítsuk tovább a Silhon, illetve a francia politikai irodalom ismeretéből meríthető tanulságok szálait.

A *Ministre de l'État* első kötete mellett jól ismerte Zrínyi Jean de Silhon egy másik munkáját is, mely már Mazarin időszakához kapcsolódik. Silhon Mazarinnek is bizalmas munkatársai közé tartozott, mellette volt a Fronde viharos éveiben (házát fel is dúlták a lázadók), s ő írta meg Mazarin politikájának legsikeresebb apológiáját — feltehetően magának a nagy miniszternek az útmutatásai szerint: *Esclaircissement de quelques difficultez touchant l'administration du cardinal Mazarin* (Paris 1650).⁸¹ Következő évi roueni kiadása Zrínyi könyvtárában is megvolt, kevés számú francia nyelvű könyve egyikeként.⁸² Sőt megvolt neki a mű latin fordítása is, mely 1652-ben Frankfurtban együtt jelent meg Antoine Aubery (1616—1695) *Histoire du cardinal de Richelieu* (Paris 1650) című művének ugyancsak latin fordításával. E kétkötetes műnek kettős címlapja van: Egy előzetes címlapon csupán ennyi áll: *Ministerium cardinalis Richelii et Mazarinii cum observationibus politicis. Ab anno 1624. Usque 1652.* Majd ezt követi a bőbeszédű igazi címlap, mely a két kardinális idején „contra universam domum Austriacam” történt események elbeszélését ígéri. Ezután Aubery Richelieu-történetének fordítását kapjuk, majd újonnan kezdődő lapszámozással s új rövid címlappal Silhon *Esclaircissement*-jének fordítása következik: *Ministerium Cardinalis Mazariini cum observationibus politicis.* A Zrínyi-könyvtár eredeti katalógusa a két kötetet két külön tételben és számon szerepelteti.⁸³ A Habsburg-ellenes tendenciájú munkát Zrínyi érdeklődéssel forgathatta, mert a ma is meglévő első kötetnek, vagyis Aubery művének elején és végén néhány bejegyzése olvasható. A történeti fejtegetést kísérő nagyszámú observatio, maxima, aforizma, adagia közül irt ki néhányat emlékeztetőül.⁸⁴

Zrínyinek a francia abszolutizmus sikeres nagy erőpróbája, a Fronde iránti érdeklődését mutatja, hogy Silhon *Esclaircissement*-ja mellett egy másik, ugyanerről

⁸⁰ I. m. II, 389—402. — A cseh felkelés jogosságát bizonyító érveket Zrínyi egy másik, az érdekeltektől származó könyvében is olvashatta: *Evidentia causae Bohemicae, qua Ferdinandi II. Caesaris legitima abdicatio et Frederici Palatini iusta electio breviter demonstrata.* 1626. (*Catalogus* IV. 9.)

⁸¹ KERVILER i. m. 66.

⁸² *Catalogus* IV. 23; KENDE 202; *BZ* 306.

⁸³ *Catalogus* IV. 26; KENDE 183; *BZ* 204. — *Catalogus* IV. 27.

⁸⁴ DRASENOVICH 132, 269. sz.

a tárgyról szóló kiadvány is megvolt könyvtárában. Könyvjegyzékében a *Politici* szak utolsó, 40. tételének sommás címeirása („*Observationes politicae*”) ugyanis Shernig Rosenhane-nak (†1663), Krisztina svéd királynő párizsi követének névtelenül kiadott *Observationes politicae super nuperis Galliae motibus* (h. n. 1649) című, kisebb terjedelmű munkájára vonatkozik.⁸⁵

4.

A *Ministre de l'État* megjelenése után Silhon reputációja úgy megnőtt a politikai írók között, hogy mások műveit is kezdték neki tulajdonítani; így többek között a *Le conseiller d'État, ou recueil des plus générales considérations servant au maniement des affaires publiques* (Paris 1632) című, névtelenül megjelent, s mondanivalóját, tendenciáját tekintve Silhon felfogásához közelálló, bár azzal nem mindenben egyező könyvet.⁸⁶ A mű szerzője valójában Philippe de Béthune (1561—1648), Sullynek (Maximilien de Béthune), IV. Henrik nagy miniszterének az öccse, aki IV. Henrik és XIII. Lajos szolgálatában mint diplomata jeleskedett. 1620—1621-ben például tagja volt a II. Ferdinándhoz küldött francia követségnek, mely közvetíteni próbált a II. Ferdinánd és Bethlen Gábor küldöttei között zajló hainburgi béketárgyalásokon.⁸⁷ 1627-től a francia király követe volt a pápai udvarban, és főleg a Habsburg-ellenes francia—pápai—velencei összefogás érdekében munkálkodott. Könyvét még 1624, Richelieu hatalomra kerülése előtt írta, és az sokáig csak kéziratban forgott; a benne kifejtettek azonban annyira megfelelték a kardinális politikai céljainak, hogy jónak látták azt 1632-ben kinyomtatni.⁸⁸ A Silhon *Ministre*-jét olaszra fordító Muzio Ziccata később Béthune művét is lefordította (*Il consigliere di Stato, ovvero raccolta delle considerationi più generali intorno al maneggio de' pubblici affari*, Venezia 1646), de ő sem tudta ki a szerző, csupán találgatni próbálta — sikertelenül — előszavában. Ez az olasz fordítás megvolt Zrínyi könyvtárában,⁸⁹ s további alkalmat adott számára

⁸⁵ CÉLESTIN MOREAU: *Bibliographie des mazarinades II*. Paris, 1850. 2567 sz.; ISAK COLLIJN: *Sveriges bibliografi 1600 talet. Bidrag till en bibliografisk förteckning II*. Uppsala, 1944. 778.

⁸⁶ KERVILER 36. j. i. m. 41.

⁸⁷ Béthune hagyatékából unokája, Henri de Béthune kiadta e követség iratanyagát, benne számos magyar vonatkozású szöveggel: *Ambassade extraordinaire de Messieurs le Duc d'Angoulesme, comte de Béthune, et de Preaux Chasteau-Neuf, envoyez par le Roy Louis XIII. vers l'Empereur Ferdinand II. et les Princes et potentats d'Allemagne, en l'année 1620* [Paris, 1667]. A rendkívül ritka könyv ismeretét DÁN RÓBERT figyelmeztetésének köszönhetem; egy példánya megtalálható: OSzK App. 953. — Feleletre vár a kérdés: Henri de Béthune 1666-ban (ekkor kelt ugyanis a XIV. Lajoshoz címzett ajánlás), nagyapja számos diplomáciai küldetése közül miért épp a Bethlen Gáborral kapcsolatos követség iratait választotta ki, hogy kiadásával királyának kedveskedjék?

⁸⁸ CHURCH 2. j. i. m. 279. — Béthune művének címét azonban alighanem megváltoztatták. Unokája ugyanis a 87. jegyzetben idézett mű függelékeként — nem tudván az 1632-es anonim kiadásról — újra kiadta azt a következő címmel: *Diverses observations et maximes politiques, pouvans utilement servir au maniement des affaires publiques, tant pour la connoissance que pour la conduite des Princes Souverains...* Nyilván ez volt a munka eredeti címe; sokkal inkább meg is felel a mű tartalmának. A francia szakirodalom Béthune művének ezt a kései, de autentikus kiadását nem tartja nyilván.

⁸⁹ *Catalogus IV*. 22; KENDE 247; BZ 303.

a francia abszolutizmus politikai elméletének megismerésére. Silhonzhoz hasonlóan Bèthune is híve a toleranciának, az eretnekektől csupán engedelmességet kíván, s tagadja az egyháznak világi ügyekben való kompetenciáját. Az államrezon fontossága tekintetében pedig a Silhonénál radikálisabb álláspontot képvisel: a fejedelmek által elkövetett igazságtalanságokat — szerinte — ellensúlyozza a köz érdekében való szükségességük és hasznosságuk.⁹⁰ Hogy a könyvet Zrínyi valóban forgatta, arról a fennmaradt példánynak egy bejegyzése tanúskodik. Műve elején Bèthune azt fejtegeti, hogy a nép a szabadságot nem az anarchiában, hanem egy igazságos fejedelemség (*giusto principato*) uralma alatt találhatja meg. „Principato” a kor politikai irodalmában mindig abszolút hatalmat jelentett, a vele szembeállított anarchia pedig ebben az összefüggésben az állandó belső bizonytalanságot és viszályokat ébren tartó rendiség megfelelője. Zrínyi egyértelmű állásfoglalását fejezi ki a 13. lapra általa leírt Claudianus-idézet: „nusquam libertas gratior extat quam sub Rege pio.”⁹¹ Hogy nem alkalmi reflexióról van szó, azt a későbbiekben látni fogjuk.

Végül a Zrínyi-könyvtár még egy további olyan kötetét kell emlitenünk, melyhez Silhonnak is köze volt, noha címéből nehéz lenne erre következtetni. Nem is a politikai munkák csoportjában, hanem a *Militares* szakban találkozunk vele ilyen formában: „Sensi civili del Co. Maiolino Bisaccioni”. E kurta címléírás mögött a következő könyv rejtőzik: *Sensi civili del conte Maiolino Bisaccioni sopra il Perfetto Capitano di H. D. R. e sopra la Tactica di Leone imperadore* (Venezia 1642).⁹² Már korábban megállapítottam, hogy e könyvből számos párhuzam idézhető a *Vitéz hadnagy* egyes aforizmáihoz, néhol meglepően egyező szövegezésben.⁹³ Valószínű, hogy egyes aforizmák forrását Bisaccioni művében kereshetjük. De mint a teljes címből kiderül, a könyv csak részben Bisaccioni munkája: ő — miként azt előszavában is közli — csupán közérdekű értelmezéseket (*sensi civili*) fűzött egy általa olaszra fordított francia munkához. Nem is tudja, ki volt ez utóbbinak a szerzője, a H. D. R. szigla mögött megbúvó francia „cavaliere”.⁹⁴ Nos, ez a „cavaliere”, a *Le parfait capitaine* című könyv szerzője, nem más mint Henri, duc de Rohan (1579—1638), 1611-től a francia protestánsok elismert vezére, XIII. Lajos idején a francia központi hatalom elleni három polgárháborúban a hugenották katonai vezetője. La Rochelle eleste (1628) s az ezt követő Alais-i béke (1629) után Velencébe emigrált Richelieu egyetértésével, aki a megvert párt vezérét külföldön az ország szolgálatában igyekezett ezután hasznosítani, visszaadva ennek fejében a

⁹⁰ THUAU 2. j. i. m. 278—279. — CHURCH i. m. 261—282.

⁹¹ DRASENOVICH 108. sz. — Az idézet eredetének ismeretét Borzsák István szívességének köszönöm. A pontos lelőhely: *De consulatu Stilichonis* III, 114—115.

⁹² *Catalogus* V. 22; KENDE 21; BZ 188. — DRASENOVICH 4. sz. szerint Zrínyi példányának címlapján a következő bejegyzés olvasható: „Chi da morte teme di vita non e degno”. A könyvemben is idézett (391. l.) adat azonban téves, Zrínyinek a zágrábi könyvtárban őrzött példányán ez a bejegyzés nem található.

⁹³ KLANICZAY: Zrínyi 397.

⁹⁴ A „Lettore”-nak címzett előszóban írja Bisaccioni: „Un Cavaliere di gran nascita in Francia, e di grandissima isperienza militare scrisse un libretto che qui ti porto in nostro idioma”.

háború során elkobzott franciaországi birtokait is. Rohan ezt követően a franciákkal szövetséges Velence szolgálatában harcolt a mantovai örökösödési háborúban a Habsburgok ellen, majd Franciaország svájci intervenciója során (a protestáns Graubünden kanton érdekében) ő vezette a francia segélycsapatokat. Közben jó kapcsolatot tartott fenn Richelieu politikai propagandistáival; így Silhonnal, aki 1628-ban maga is Velencében tartózkodott, valamint Philippe de Béthune-nel, aki rokona is volt, felesége, Marguerite de Béthune, Sully lánya révén, s aki ezekben az években szintén Itáliában tevékenykedett mint francia diplomata.⁹⁵

A Velencében, és az 1630-ban kitört pestis miatt részben Padovában töltött évek során, a gyakori kényszerű „otium” közepette vált íróvá. Először megírta *Mémoires*-ját, majd 1631 táján a *Le parfait capitaine*-t, végül 1632—1633 körül főművét, a — Zrínyi által nem ismert — *De l'intérêt des Princes et États de la Chrétienté* című politikai munkáját.⁹⁶ Ez voltaképpen egy nagyszabású külpolitikai tabló, mely az európai hatalmak erőviszonyait, illetve ezeken belül a Franciaország javára történt erőeltolódást elemzi.⁹⁷ Zrínyi nagy hasznát vehette volna, ha eljutott volna hozzá!

Érdeklődéssel forgatta azonban a Bisaccioni olasz fordításában megismert *Le parfait capitaine*-t is, mely első ízben 1636-ban jelent meg Párizsban, XIII. Lajosnak ajánlva.⁹⁸ Rohan hadtudományi kérdésekről elmélkedik ebben a munkájában Caesar művei nyomán. Az a módszere, hogy összetömörítve elmondja Caesar műve egy-egy részének tartalmát, majd ehhez fűzi *Remarques* (az olasz fordításban: *Considerationi*) címen megjegyzéseit. Ezekben — mint azt a királynak írt előszavában hangsúlyozza — saját hadi tapasztalatait is értékesítette. Művéhez végül hozzácsatolta Bölcs Leó császár *Tactica*-jának fordítását. A könyv sikeréről tanúskodik, hogy 1638-ban már egy második francia kiadása is megjelent, melyhez nem más, mint Silhon írt — nevének feltüntetése nélkül — hosszú előszót.⁹⁹ Ez nyilván a kormánykörök intenciója szerint történt, mert Chapelain külön levélben mondott érte köszönetet.¹⁰⁰ Az előszó írója, aki egyébként Rohan könyvére a *Ministre de l'État* II. kötetében is hivatkozik,¹⁰¹ felhívja a figyelmet arra, hogy a katonai mesterség ismerete az uralkodók számára is nélkülözhetetlen. Nemcsak az értekezleteken, de a háborúkban is nekik kell a vezetést vállalniok. Az ennek

⁹⁵ AUGUSTE LAUGEL: Henri de Rohan, son rôle politique et militaire sous Louis XIII (1579—1638). Paris, 1889.; JACK ALDEN CLARKE: Huguenot Warrior: the Life and Time of Henri de Rohan, 1579—1638. The Hague, 1966.; J. H. M. SALMON: Rohan and Interest of State. In: „Staatsräson”. (Hrsg. ROMAN SCHNUR.) Berlin, 1975. 121—140.

⁹⁶ LAUGEL i. m. 290—293.; SALMON i. m. 132.

⁹⁷ MEINECKE 2. j. i. m. I. rész VI/2 fejezetét teljes egészében Rohan e művének szenteli. — Vö. még THUAU i. m. 312—314. és különösen SALMON i. m. 132—140.

⁹⁸ Teljes címe: *Le parfait capitaine, autrement l'abrégé des guerres de Gaule des commentaires de César. Avec quelques remarques sur icelles; suivi d'un Recueil de l'ordre de guerre des anciens: ensemble d'un Traité particulier de la guerre.*

⁹⁹ KERVILER i. m. 56—57.

¹⁰⁰ THUAU i. m. 264.

¹⁰¹ Az olasz kiadásban: II, 16.

elmulasztásából eredő bajokra — mint általában a rossz vezetés és kormányzás illusztrálására — ezúttal is a Habsburgok gyakorlatából említ Silhon példát, méghozzá ismét magyar vonatkozásút. Ferdinándra utal ugyanis, akit eljlesztett Várnánál és Mohácsnál elesett királyi elődeinek sorsa, s aki ezért hagyta, hogy gyatra generálisai Eszéknél és Budánál nagy vereséget szenvedjenek. Ezt a tanulságos hivatkozást Zrínyi sajnos nem olvashatta, mert Bisaccioni olasz fordítása az első kiadás alapján készült, melyben Silhon előszava még nem szerepelt. Ösztönző példát jelenthetett azonban számára magának Rohannak a személye, illetve írói attitűdje. Akárcsak ő, a francia szerző is elsősorban hadvezér, aki csak a hadi tevékenység kényszerű szüneteiben, amolyan nagyúri dilettánsként vesz tollat a kezébe. Silhon írja róla előszavában, hogy művét önmaga épülésére írta, nehogy szabad idejét haszontalan szórakozásokkal töltsse; nem is szánta nyilvánosság elé, csupán a közérdeklődés ragadta ki kéziratát kezeiből, s végül maga a király óhajtotta kiadását. Bár az előszavak ilyen megjegyzései a szokásos toposzok körébe tartoznak, mégis jellemző, hogy Zrínyi előszavai, a nádori emlékirat, Vitnyédy és Megyery Zsigmond levelei¹⁰² hasonló kijelentéseket tartalmaznak, Zrínyinek a Rohanéval egyező magatartásáról tanúskodnak. Végül, figyelmet érdemel, hogy a Bisaccioni—Rohan-kötet az egyetlen olyan mű Zrínyi könyvtárában, mely Caesar műveit kommentálja. Márpedig tudjuk jól, hiszen három aforizmájában (13, 26, 54) is említi, hogy tervezett megjegyzéseket (aforizmákat, tanulságokat?) írni „Julius császár Commentariusra”. Zrínyi munkamódszerét ismerve, biztosan vehetjük, hogy e munkájához nem csupán a klasszikus szerző szövegét olvasva fogott volna hozzá, hanem hasznosította volna egy már előtte járó szerző Caesar-megjegyzéseit is, miként Tacitust kommentálva Alamos de Barrientos Tacitushoz írt aforizmáit értékesítette. Ez esetben pedig más mint Rohan könyve nem jöhetett volna számításba.

5.

A francia abszolutizmus irodalmának Zrínyi által történő ismerete és felhasználása nem korlátozódik a politikai írókra, hanem nagymértékben kiterjed a történetírókra is. A 16—17. század politikai elméleti irodalma — a „tanulmányirodalom” ugyanúgy, mint az értekezések — egyébként is a legszorosabban összefonódik a történetírással; bizonyos fokig abból veszi eredetét. Machiavelli *Discorsi*-jától kezdve a politikai művek jó része történetírókhoz, előbb Liviuszhoz, később elsősorban Tacitushoz fűzött kommentárokból áll, gazdagon értékesítve az egykorú eseményeket megörökítő historikusok anyagát is. Közismert, hogy katonai és politikai műveiben Zrínyi milyen gyakran idéz történetírók műveiből, hivatkozik történeti olvasmányaiából merített példákra. Könyvtárában a régi és újabb történetírók műveinek színe-java megtalálható volt; érdeklődése a legkülönbözőbb korok és népek történetére kiterjedt. Mégis, világosan megfigyelhető bizonyos történeti kérdések, illetve bizonyos történetírók iránti fokozott

¹⁰² KLANICZAY: Zrínyi 595.

érdeklődése. A nagy antik szerzők és a magyar történeti művek magától értetődő sűrű felhasználásától eltekintve, két témakör emelkedik ki Zrínyi történeti példaanyagából. A harmincéves háború svéd szakaszának eseményei alkotják az egyik ilyen kiemelt témakört, minthogy Zrínyi felismerte az innen nyerhető katonai tanulságok fontosságát.¹⁰³ A másik viszont politikai útkeresésével kapcsolatos, s éppen a francia monarchia megszilárdulásának viszontagságai köré csoportosul.

Az utóbbi kérdéskör iránti feltűnő érdeklődését az Aubery—Silhon-féle már említett *Ministerium*-ot nem számítva, öt francia, illetve francia szolgálatban álló történetíró műveinek ismerete és írásaiban való felhasználása tanúsítja. Az egyiket, a nem is igazi történetíró Blaise de Monluc (1501—1577) marsallt éppen csak megemlítjük;¹⁰⁴ olasz fordításban olvasott emlékiratából Zrínyi az 59. aforizmában egy katonai s nem is Franciaországban történt eseményt idéz. Annál fontosabb szerző Enrico Caterina Davila (1576—1631), a 17. század eleji olasz történetírás egyik legkiválóbb alakja. Davila gyerekkorától kezdve 1599-ig Franciaországban tartózkodott, s később, mikor már Velencében élt, írta meg a francia vallásháborúk történetét II. Henrik halálától 1598-ig *Historia delle guerre civili di Francia* (Venezia 1630) címen.¹⁰⁵ Davila munkája a politikai szempontú történetírás remekműve, s ennek köszönhetette, hogy Richelieu környezetében oly magasra értékelték. Chapelain Guicciardininél is nagyobbban tartja Davilát, s Silhon is támaszkodik rá politikai munkáiban.¹⁰⁶ Zrínyi könyvtárában a mű negyedik, 1642. évi kiadása volt meg,¹⁰⁷ aforizmaiban (45, 87) két helyen hivatkozik rá, de lehet, hogy a 20. aforizma III. Henrikkel kapcsolatos példáját is tőle idézi.

Míg Davila félig-meddig a kívülálló szemével, bizonyos objektivitással igyekezett tárgyat előadni, addig a francia polgárháborúknak Zrínyi által kedvelt többi történetírója a francia monarchia elkötelezett historikusa volt. Zrínyi számára a legkedvesebb közülük egy kevésbé jelentékeny történetíró, Gabriel-Barthélemy de Gramond (1590—1654), a Toulouse-i parlament egyik vezető tisztségviselője; Richelieu politikájának híve, aki a kardinálisnak való gátlástalan hízelgéstől sem tartózkodva latin nyelven megírta XIII. Lajos korának történetét 1629-ig, *Historiarum Galliae ab excessu Henrici IV. ad annum 1629* (Toulouse 1643) címmel.¹⁰⁸ A kritika sohasem sorolta a történetírás jelesebb termékei közé, Zrínyit

¹⁰³ Vö. 4., 26., 41., 65., 66. aforizmak.

¹⁰⁴ Műve csak halála után jelent meg: *Commentaires de messire Blaise de Monluc*. Bordeaux, 1592. Olasz kiadása: *Commentari del Signor Biagio di Monluc, marescial di Francia*, tradotti dal fiorense e dedicati al serenissimo principe Lorenzo di Toscana dal Sig. Vincenzo del Sr Buonaccorso Pitti nobil fiorentino. Fiorenza, 1630. Zrínyi példánya: *Catalogus* V. 20; KENDE 35; *BZ* 53. (KENDE tévesen a fordítót jelöli meg szerzőként; a tévedést könyvemben is átvettem: Zrínyi 401.) — Vö. JEAN-CHARLES SOURNIA: *Blaise de Monluc. Soldat et écrivain (1500—1577)*. Paris, 1981.

¹⁰⁵ ANTONIO BELLONI: *Il Seicento*. 3. ed. Milano, 1929. 451—452.; SERGIO BERTELLI: *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*. Firenze, 1973. 200—204.

¹⁰⁶ THUAU 2. j. i. m. 216.

¹⁰⁷ *Catalogus* II. 12; KENDE 57; *BZ* 269.

¹⁰⁸ NICOLAS LENGLET DUFRESNOY: *Méthode pour étudier l'histoire, avec un catalogue des principaux historiens I—IX*. Paris, 1735. VIII, 1076.; JACQUES LELONG: *Bibliothèque historique de la France I—V*. 2. éd. Paris, 1768—1778. II, 21569.; GEORGES GRENTÉ dir.: *Dictionnaire des Lettres françaises. Le XVIIe siècle*. Paris, 1954.

azonban a francia abszolutizmus megszilárdulásának döntő szakaszáról tájékoztatta.¹⁰⁹ Megragadták figyelmét Gramond-nak az eseményekhez fűzött találó reflexiói; gyakran idéz is belőlük: a *Vitéz hadnagy*-ban három ízben (VI. disc., 41. af., 40. cent.), sőt a centuriák legvégén még külön is leírja néhány mondatát,¹¹⁰ a Mátyás-tanulmányban pedig ötször.

A francia abszolutizmus érdekében munkálkodó, Zrínyi által ismert történetírók sorába tartozik a Mazarin szolgálatába szegődött, s itt Silhonnal is hivatali kapcsolatba került olasz Vittorio Siri (1608—1685) is. Hogy Zrínyi milyen sokra becsülte ezt a termékeny publicistát, s hogy mit profitált monumentális kortörténete, az *Il Mercurio overo historia de' correnti tempi* köteteiből, az *Adriai tengernék Syrenaia* címlapmetszete ikonográfiáját is innen kölcsönözve, azt másutt részletesen megírtam.¹¹¹ Ezúttal elég csak arra utalnom, hogy a tizenöt kötetes munkának Zrínyi könyvtárában is megtalálható első három kötetében a francia eseményekkel kapcsolatban is bőséges anyagot találhatott olvasója, természetesen Richelieu, illetve Mazarin politikáját igazoló tárgyalásban.

A francia történetről tájékoztató szerzők közül — a kronológia sérelmével — utolsónak hagytam az előbbieknél korábbi Pierre Mathieu-t (1563—1621), mert Zrínyi szempontjából való jelentősége túlnő a történeti tények megismertetésén. Mathieu kezdetben ugyan a Liga híve volt, de 1594-ben IV. Henrikhez csatlakozott, s nemsokára a monarchia hivatalos történetírója lett. A rendkívül könnyen és sokat író, minden lehetséges műfajt művelő udvari irodalmár típusa, sok alkalmi írás szerzője.¹¹² (IV. Henrik Erzsébet nevű leányának dedikálva pl. magyarországi Szent Erzsébet életét is megírta: *Elizabeth, fille du roy d'Hongrie*, Paris 1607.) Mint történetírónak — a maga korában — nagy tekintélye volt. Richelieu köre jól hasznosíthatta a IV. Henrik politikáját igazoló történeti előadását,¹¹³ Velencében pedig — Pietro Matteinek nevezve — egyenesen a francia történetírás mesterének tekintették, s valamennyi történeti munkáját lefordították és kiadták. Főműve, az *Histoire des derniers troubles de France sous les regnes d'Henry III et d'Henry IV. . .* először Lyonban, 1594-ben jelent meg, majd újabb és újabb folytatásokkal kiegészítve, még számos alkalommal napvilágot látott. A legteljesebb 1622. évi, párizsi kiadásban a mű már felölelte IV. Henrik uralkodásának egész időszakát. Ezt a változatot fordította olaszra Alamos tolmácsolója, Girolamo Canini, és adta ki Barezzo Barezzi Velencében 1638-ban *Della historia delle guerre intestine, e delle rivoluzioni di Francia* címen. Ez az olasz kiadás megvolt Zrínyi birtokában;

¹⁰⁹ Zrínyi példánya nincs meg. A *Catalogus* II. 14. sz. alatt szerepel a mű címe, a szerző neve nélkül. Hogy Zrínyi birtokában a toulouse-i első kiadás volt meg, nem pedig az 1653. évi amsterdami, azt eldöntik Zrínyi Gramond-idézeteinek utalásai; ezek ugyanis az előbbinek a lapszámaival egyeznek.

¹¹⁰ Ez utóbbiak nem szerepelnek az id. kiad.-ban. Olvashatók azonban MARKÓ ÁRPÁD kiadásában: Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái. Bp., 1939. 223.

¹¹¹ Zrínyi olvasmányaihoz: Vittorio Siri. Itk, 1970. 684—689. és K.T.: „Hagyományok ébresztése”. Bp., 1976. 249—260.

¹¹² GREUTE i. m.; ALEXANDRE CIORANESCU: *Bibliographie de la littérature française du XVIe siècle*. Paris, 1959. 476—478.

¹¹³ THUAU i. m. 224.

elsősorban innen szerezte az általa oly nagyra tartott IV. Henrikre vonatkozó ismereteit.¹¹⁴ Mathieu könyvét írói munkássága során mindvégig forgathatta, mert nemcsak a 87. aforizmában idézi, de még 1662-ben, a Montecuccoli ellen írt vitáiratban is.

Mathieu azonban nemcsak saját korának historikusa volt, de a kor politikai célzatú történetírásának szellemében monográfiákat írt olyan múltbeli uralkodókról vagy miniszterekről is, akiknek a tettei alkalmat adtak a jelenre vonatkoztatható politikai tanulságok levonására. Így megírta többek között IX. Szent Lajos francia király életét (*Histoire de saint Louys*, Paris 1618), továbbá — Tacitus és mások alapján — Tiberius császár mindenható kegyencének, Seianusnak a történetét (*Aelius Sejanus, histoire romaine recueillie de divers auteurs*, Paris 1617). Ez utóbbi olasz fordításának egyik kiadása (*Historia d'Elío Seiano*, Venezia 1641) Zrínyi könyvei között is szerepel.¹¹⁵ Történeti monográfiái között a legfontosabb azonban a francia abszolút uralkodók nagy előfutáráról, az erős központosított monarchiát megteremtő XI. Lajosról írt könyve: *Histoire de Louys XI, roy de France, . . . Enrichie de plusieurs observations. . .* (Paris 1610). A cím maga is jelzi, hogy a szerző nem elégszik meg hőse tetteinek bemutatásával, hanem — a „precettistica” módszerével — kommentálja is azokat, levonva belőlük az aktuális tanulságokat. A Canini olasz fordítását kiadó Barezzi különösen nagyra értékelte a könyvet a politikai elmélet szempontjából. Az 1638-ban megjelent harmadik kiadás (*Della historia memorabile di Luigi XI. re di Francia*) címlapján kiemeli, hogy benne „felismerhető, milyen kiválót és csodálatosat hozhat létre a legkitünőbb államrezon; és mesterien s valószerűen megrajzolva látható a politikus fejedelem tökéletes mintaképe”.¹¹⁶ Mathieu könyvének az „observatio”-kat tartalmazó utolsó részét Barezzi különválasztotta, s külön kötetben adta ki *Giuditio politico sopra la vita di Luigi XI. re di Francia. . .* címmel. Az 1637-es kiadás címlapja hangsúlyozza, hogy a kötet „XI. Lajos személyéről értekezve együttesen láttatni engedi mindazokat a legfőbb adottságokat, melyeket egy feladata magaslatán álló fejedelemtől megkívánunk”. S hogy a tanulságok még tovább általánosíthatók legyenek, Barezzi XI. Lajos történetéből és a róla szóló *Giuditio*-ból kicédulázta Mathieu summázó megállapításait, bölcs mondásait, s azokból *Specchio della scienza politica* címen külön maximagyűjteményt állított össze, melyet azután a *Giuditio* kiadásához csatolt.¹¹⁷ Zrínyi könyvtárában a XI. Lajos-

¹¹⁴ *Catalogus* II. 13; KENDE 141; *BZ* 286.

¹¹⁵ *Catalogus* I. 27; KENDE 143; *BZ* 207. (Az 1637. évi első kiadástól kezdve az olasz kiadók egy másik Mathieu-művet is mindig hozzácsatoltak Seianus történetéhez: *Aggiuntovi nel fine le prosperità infelici d'una femina di Catania, Gran Siniscalca di Napoli, dell'istesso autore.*

¹¹⁶ A mű teljes címe: *Della historia memorabile di Luigi XI. re di Francia libri dieci del Sig. Pietro Mattei consigliere, et historiografo del Re Henrico IV. il grande, tradotti con ogni fedeltà di francese in italiano dal M.R. Sig. D. Girolamo Canini d'Anghiari: Ne'quali si scorge, quanto di eccellente, e di sublime può produrre la più fina Ragione di Stato, e si vede maestrevolmente ritratto al vivo il perfetto modello d'un principe politico.*

¹¹⁷ A két művet egybefoglaló kötet teljes címe: *Giuditio politico sopra la vita di Luigi XI. re di Francia, del Sig. Pietro Mattei consigliere, et historiografo del Re Henrico IV. il grande, tradotto con*

történet nem volt meg, a *Giuditio* és a hozzákapcsolt *Specchio* azonban igen.¹¹⁸ Hogy Mathieu-nek, illetve Matteinek ezt a munkáját Zrínyi nagy haszonnal forgatta, azt már korábban bizonyítottam, benne jelölve meg Zrínyi Mátyás-tanulmányának műfaji mintáját.¹¹⁹ Amiképpen Mathieu a XI. Lajossal kortárs Comynes *Mémoires*-ja alapján végigköveti a nagy király tetteit, s azután a politikai elmélet, valamint saját kora szemszögéből mérlegeli, értékeli azokat, ugyanígy tekinti át Zrínyi Bonfini nyomán Mátyás életét és alkotja meg a saját kora elé mintaképpül állított — XI. Lajossal egyidőben, hasonló feladatot betöltő — nagy magyar királyról a maga „giudizio politico”-ját. A két XV. századi kortárs uralkodó között a párhuzamot egyébként már maga Comynes is észrevette. A *Mémoires* szerint mindketten a „legvitézebb” (virtus!) fejedelmek közé tartoztak, akik egész életüket munkával töltötték (szorgalmatosságl), s akiknél, II. Mohameddel együtt, száz év óta nem volt nagyobb ember az uralkodók között. Comynes, Sleidanus által latinra fordított művének 1656. évi kiadása megvolt Zrínyi könyvtárában, így az a *Mátyás-elmékedések* írásakor már a kezében lehetett.^{119a}

De a 17. századi francia politikai irodalom tükrében az eddigieknél is jobban kell hangsúlyoznunk annak a ténynek a jelentőségét, hogy Zrínyi Mátyás-tanulmányának háttérében kimondatlanul is ott húzódik XI. Lajos alakja. Az ún. százéves háborút sikerrel lezáró, Franciaország egységét helyreállító s a központosított királyi hatalmat megteremtő XI. Lajos nem az egyik volt a francia abszolutizmus képviselői által magasztalt és követendőnek ítélt példák közül, hanem ő volt egyértelműen a példakép, pontosabban a nemzeti példakép. Mert volt egy klasszikus világtörténeti minta is: a Tacitus *Annales*-éből megismert Tiberius császár. A császár tettei ugyanis, tekintet nélkül arra, hogy emberi és erkölcsi szempontból mennyire kifogásolhatók és elítélhetők, a korlátlan fejedelmi hatalom megszilárdításának a technikája szempontjából rendkívül tanulságosak. Tacitus

ogni fedeltà di francese in italiano dal M. R. Sig. D. Girolamo Canini d'Anghiari; Nel quale discorrendosi della persona di Luigi XI. si fanno vedere unite insieme tutte le principali conditioni, che si ricercano in un compito principe: A cui s'è aggiunto lo specchio della scienza politica formato delle Massime più sententiose del detto Mattei. — Jellemző az a külön címlap is, mely a kötetben belül az új számozással kezdődő *Specchio*-t bevezeti: Specchio della scienza politica, cavato da' più fini cristalli deile massime, e detti sententiosi, che sono sparsi nell'opera presente [ti. a *Giuditio*-ban], e nell'Historia memorabile del Signor Pietro Mattei.

¹¹⁸ *Catalogus* IV. 17; KENDE 142; *BZ* 164. A könyv itt egy kolligátum első tagja, melyhez hozzá van kötve egy másik, Barezzi által kiadott Mathieu-kötet: *Historia verace delle guerre seguite fra le due gran corone di Francia e di Spagna... con la genealogia della real casa di Francia...* del Sig. Pietro Mattei... trasportata dalla lingua francese nell'italiana... dal Sig. D. Girolamo Canini; accopiatovi appresso *Gli stati di Francia, et la lor possanza, et anche di quella de gli stessi Re del Signor Matteo Zampini da Recanati... Venezia, 1638.* (Ez az utóbbi egy Medici Katalinnak 1578-ban dedikált mű, melyet nem tudni miérett csatolt ide a kiadó Barezzi.)

¹¹⁹ KLANICZAY: Zrínyi 556—558.

^{119a} Frossardus et Cominaeus. *Duo nobilissimi Gallicarum rerum scriptores.* Amsterdami, 1656. *Catalogus* II. 16; KENDE 75; *BZ* 241. — Vö. JEAN DUFOURNET: *Le prince de Philippe de Comynes. Des princes du XVe siècle au prince idéal.* In: *Mémoires de la Société d'Histoire de Comines-Warneton et de la région*, IX/2 fasc., 1979. 249—270. (Különösen: 256, 259, 260, 262, 269.)

Tiberius-fejezetei ezért amolyan történeti olvasókönyvként jöttek divatba a 16. század végétől kezdve, melyben gyakorlati példákon keresztül lehetett megismerni a Machiavelli *Il principe*-jéből megismert elveket. Tiberius sokak szemében az államreazon elvének és gyakorlatának tanítómestere lett, akire ráadásul könnyebb volt hivatkozni, mint a gyűlöletesnek tartott Machiavellire. Tacitus elvégre klasszikus szerző, s Tiberius egy régi kor történeti személyisége, a rájuk való hivatkozásért az írókat nem érthette a velük való azonosulás vádja, különösen ha némi morális elmarasztalásnak hangot adva, elhatárolták magukat tőlük.

Érthető, hogy különösen Franciaországban, az abszolutizmus klasszikus hazájában, a Tiberius-példának fokozott jelentősége volt. De mivel a császár mégiscsak egy nagyon régi korban, más történeti feltételek között uralkodott, szükség volt egy olyan történeti személyiségre, akin keresztül az egyeduralkodás technikájának kérdései a hazai kontextuson belül vizsgálhatók. Erre volt igen alkalmas XI. Lajos személye, kinek tettei — akárcsak Tiberiusé Tacitusnál — Comynes *Mémoires*-jában kiválóan tanulmányozhatók voltak. A családja nagy részét kiirtó, szeszélyes, hitszegő Tiberius alakja egyébként sem volt teljesen szalonképes, s ezért egyetlen uralkodó sem vállalhatta eszményképének. Bár Vittorio Siri egy helyen Richelieu-t a „századunk Tiberius”-a epitetonnal látja el,¹²⁰ megnyugtatóbb volt a XI. Lajoshoz való hasonlítgatás, illetve Tiberiusnak vele való ellensúlyozása. Amint azt például Jean Sirmont (1589 k.—1649), a Richelieu-korszaknak Chapelain, Balzac és Silhon köréhez tartozó jeles politikai írója teszi, aki a kardinálisban azt értékeli, hogy Tiberius és XI. Lajos kormányzási művészetét követi, mert „az egyik a római császárok, a másik a mi összes királyunk között volt a legkörültekintőbb”.¹²¹

XI. Lajosnak ez a kultusza IV. Henrik korában kezdődött. Állítólag ő maga volt az, aki Mathieu-tól a XI. Lajosról szóló munkát, de ugyanígy egy Tiberiusról szólót is, megrendelte. Mathieu mindkét feladatot teljesítette, az utóbbit a miniszteréről, Seianusról írt mű formájában.¹²² Persze XI. Lajos sem tekinthető teljesen tisztakezü uralkodónak, az államreazon elvével szemben valláserkölcsei szempontokat képviselő írók nem is mulasztották el zsarnokként és képmutatóként beállítani. Sokat idézték, éppen Mathieu munkája nyomán, XI. Lajos híres mondását: „Aki nem tud színlelni, nem tud uralkodni.”¹²³ Az államreazon írói azonban, még az erkölcsi princípiumokat annyira komolyan vevő Silhon is, ezt az elvet helyesnek, az állam üdve érdekében nélkülözhetetlennek tartották. Már a Cospéan püspöknek címzett nyílt levelében is kitért erre Silhon, éppen XI. Lajost emlegetve; a *Ministre de l'État* különböző kötetekben pedig többször is visszatér rá. A legvilágosabban a — Zrínyi által már nem ismert — III. kötetben foglalta össze álláspontját XI. Lajos uralkodásáról: „XI. Lajos elnyomta népét, kevésbé szerették őt mint XII. Lajost. De

¹²⁰ „Tibère de notre siècle” — idézi THUAU i. m. 365.

¹²¹ „l' un le plus avisé de tous les empereurs romains, l'autre de tous nos rois” — idézi THUAU i. m. 226.

¹²² THUAU i. m. 40, 65.

¹²³ „Qui ne sait dissimuler ne sait pas régner.”

kétségkívül többet tett az állam javára. A fejedelmek olyanok mint az orvosok; nagyobb szeretet övezi azt, aki befejezi a gyógyítást, mint aki elkezdte.”¹²⁴ A helyzetet a legjobban azonban a francia államrezon-irodalom legnagyobb alakjának, a Machiavellit, Tacitust és Graciánt fordító Amelot de La Houssayennek (1634—1706) az esetével szemléltethetjük. 1683-ban adta ki *Tibère. Discours politiques sur Tacite* című munkáját. Ebben nyíltan megmondja, hogy Machiavelli említését mellőzi, mert művét azoknak is szánja, akik e nevet nem szeretik. Hogy pedig a Tacitus szövege alapján, Tiberius tetteiről írt kommentárjai világosabbak legyenek, újabb kori történeti példákat is beleszó előadásába, mégpedig Commynes műve alapján, vagyis éppen XI. Lajossal kapcsolatban. Órála egyébként — aligha hitelt érdemlően — azt is állítja, hogy Tacitus olvasói közé tartozott, akárcsak később IV. Henrik.¹²⁵

Ami mármost Zrínyi Mátyás-tanulmányát illeti, az szervesen beleilleszkedik a sorba. Tiberiusszal ugyan nem vonja Zrínyi párhuzamba Mátyást, de két utalásával is elárulja, hogy műve írásakor az *Annales* a kezeügyében volt, hiszen éppen Tiberiust említve még Tacitus-kiadása lapszámát is közli.¹²⁶ XI. Lajos neve sem fordul elő a tanulmányban, de az őt elődjének tekintő, s emlékét politikai célzattal felelevenítő IV. Henrik királyé már igen, Nagy Sándorral, Julius Caesarral egy sorban.¹²⁷ Mathieu (azaz Mattei) könyvét pedig egy helyen idézi is; a francia historikus művével való vitathatatlan szövegegyezést pedig már korábban kimutattam.¹²⁸

Az is valószínű ezek után, hogy Zrínyinek a színlelés hasznossága melletti állásfoglalása („az mikor dissimulációval vihetünk többet végben, az igazság szereteti kényszerít minket, hogy dissimuláljunk”)¹²⁹, melyet a nádori emlékiratban olvashatunk, nem független XI. Lajos híres mondásának, Mathieu *Giuditio*-jának és Silhon reflexióinak az ismeretétől.

A francia eseményekkel foglalkozó, Zrínyi által felhasznált történeti művek vizsgálata további tényekkel s megfontolásokkal járul tehát hozzá Zrínyi politikai gondolkodásának a nemzetközi kontextusban való elhelyezéséhez. Ha ehhez még számításba vesszük, hogy például a Silhon nyomán írt discursusokban további tanulságos francia történeti példaanyag került be műveibe, akkor bátran kimondhatjuk, hogy Zrínyi írásai a korabeli magyar irodalomban egyedülálló módon tanúskodnak a francia történet és politika iránti érdeklődésről. Pedig a 17. század első fele a magyar—francia érintkezések, művelődési kapcsolatok, a francia kultúra magyarországi ismerete és jelenléte ezeréves történetében a mélypontot

¹²⁴ „Louis XI a foulé son peuple; il a été moins aimé que Louis XII. Mais il a sans doute plus fait pour le bien de son État. Il en est des princes comme des médecins: celui qui achève la guérison est plus aimé que celui [qui] la commence.” I. m. III, 365.

¹²⁵ ETTER 2. j. i. m. 42.; STACKELBERG 2. j. i. m. 11.

¹²⁶ 14. j. id. kiad. I, 599, 601.

¹²⁷ Id. kiad. I, 636.

¹²⁸ KLANICZAY: Zrínyi 557.

¹²⁹ Id. kiad. II, 178.

jelentette. A század derekán megkezdődött ugyan Descartes eszméinek a hatása, ez azonban akkor nem Franciaország, hanem Hollandia szellemi kisugárzásaként jelentkezett. Zrínyi francia orientációja tehát egészen kivételes; úttörő jellegű, s egy nagy jövőjű politikai, ideológiai és kulturális folyamat elindítója.

6.

Újszerű tájékozódásában Zrínyit nem valamiféle frankofil szempontok vezették. Semmi jele, hogy franciául tudott volna. Az európai szellemi elit nemzetközi nyelve ekkor még az olasz; az ő kultúrája, tájékozottsága is olaszos jellegű, s a francia kérdésekhez is olasz közvetítéssel jutott, a francia írók műveit (Silhont, Mathieu-t stb.) olaszul olvasta.

Ismeretes, hogy könyveinek jelentős részét, a friss könyvújdonságoknak pedig a többségét Zrínyi a velencei könyvpiacon szerezte be. Jobb helyen nem is lehetett volna, hiszen a 17. század első felében Velence volt a politikai könyvkiadás nemzetközi központja. Következett ez a köztársaság egyedülálló, független státusából: az abszolutizmusok Európájában, s különösen a spanyolok, a pápa és a kis helyi zsarnokok közt felosztott Itáliában a szabadság földjének, a rend, a belső biztonság mintaállamának tűnt. E szabad városból páratlan kilátás nyílt az egyre szövevényesebb európai politikára. A minden országból ideseregülő követek, illetve a példás körültekintéssel működő velencei diplomácia jóvoltából, Velence ekkor a nemzetközi politika információs központja. A széles körű politikai tájékozottságot lehetővé tette és meg is követelte Velence hagyományos törekvése az itáliai politikai egyensúly fenntartására. Mióta pedig az itáliai politika külső hatalmak függvénye lett, amolyan aktív semlegesség, végleges el nem kötelezettség jellemezte Velence külpolitikáját. Az Itália sorsát eldöntő hatalmak közül mindig a fenyegetőbb erő gyengítésére törekedett, ami a spanyol Habsburgok hegemoniája idején egy óvatosan franciabarát irányzatnak kedvezett.¹³⁰

Mindez tükröződött a velencei könyvkiadás ideológiailag és politikailag igen tarka szinképében. A protestáns szerzők s az „ateisták” (pl. Machiavelli) ugyan hiányoztak belőle, de a köztársasági rendszer szószólóinak (Paruta, Boccalini stb.) a művei éppúgy megtalálhatók benne, mint az abszolutizmus politikai elméletét és gyakorlatát hirdető és tanító államrezon-irodalom termékei, akárcsak a francia érdekeket képviselő irodalom mellett a spanyol politika szekértolóinak a könyvei vagy a barokk egyházi ortodoxiát hirdető munkák szomszédságában a késő reneszánsz gyanakvással szemlélt gondolkodóinak (pl. Montaigne) alkotásai. Bár Zrínyi ideológiai-politikai természetű olasz könyvei közt nincs minden lehetséges árnyalat képviselve, összetételük korántsem vall valaminő egyoldalúságról. A Zrínyi-könyvtár sokirányú tájékozódásra, többféle elkötelezettségre is nyújthatott lehetőséget. Hogy Zrínyi a könyvtárába eljutott olasz politikai könyvek közül éppen a francia abszolutizmust szolgáló és igazoló köteteket részesítette előnyben,

¹³⁰ ERNESTO SESTAN: La politica veneziana del Seicento. In: „La civiltà veneziana nell'età barocca”. (Ed. VITTORE BRANCA.) Firenze, 1959. 46.

az nem magától értetődő adottság tehát, hanem éleslátásról tanúskodó politikai felismerés, tudatos választás eredménye.

Ha pedig figyelmünket kiterjesztjük Zrínyi kedvelt francia szerzőinek a fordítóira és kiadóira is, akkor kiderül, hogy Zrínyi a velencei szellemi életben is egy franciabarát kör tevékenységét tüntette ki érdeklődésével. Sorra véve az egyes művek kapcsán már említett neveket, mellőznünk kell sajnos a Silhon és Béthune műveit fordító Muzio Ziccatát, mert személyéről semmit sem sikerült megtudnom; lehet, hogy álnévről van szó. Silhon *Ministre*-jének kiadója, Marco Ginammi nyomdász azonban már jól ismert személy, akinek műhelyéből új felfogást tükröző munkák, mint Silhon művei is, valamint ekkortájt gyanúsnak tartott korábbi szerzők, mint pl. Montaigne vagy az amerikai indiánok jogaiért sikraszálló Las Casas könyvei egyaránt kikerültek. Montaigne fordítója ugyanaz a Canini, akit mint Alamos de Barrientos aforizmáinak, illetve mint Pierre Mathieu történeti munkáinak a fordítóját már megismertünk. Ez a Girolamo Canini d'Anghiari (1551—1631) a világnézeti nyitottságáról ismert Gesuati-rend szerzetese volt, hatalmas fordítói, kommentátori és szövegkiadó tevékenységet folytatott, igen sok nyelvet — köztük a magyart is — ismert.¹³¹ A velencei szellemi élet spanyolelles és franciabarát köreihez tartozott, akárcsak a Mathieu-fordítások kiadója, Barezzo Barezzi (1560—1643/4). Ez utóbbi, noha kitűnő hispanista és spanyol pikaeszk-regények fordítója, nagy csodálója és híve volt Franciaországnak.¹³² Ezért adta ki többször is IV. Henrik történetírójának műveit, sőt 1638-ban valamennyi olaszra fordított művét három vaskos kötetbe kötve amolyan összkiadásként is forgalomba hozta *L'opere del sig. Pietro Mattei, historiografo de' Rè di Francia* címmel. Frankofil felfogását jól mutatja a Zrínyi által is felhasznált *Della historia delle guerre intestine* . . . kiadói előszava, melyben IV. Henrik tetteiről azt írja, hogy azok „nemcsak csodálatra és bámulatra méltóak, de csodások is, mert nyíltan megmutatkozik bennük a mindenható, örök Isten nagy oltalma és legfőbb gondviselése Franciaország védelmében”.¹³³ Bár másképpen indult, de végül a francia monarchia vonzáskörébe került Rohan fordítója, Maiolino Bisaccioni (1582—1663) is. Élete nagyobb részében mint katona és mint kalandor politikus tevékenykedett, két ízben Magyarországon is harcolt a császári seregben: így 1601—1603-ban a török, 1619-ben pedig Bethlen Gábor ellen. Később a spanyolok Nápolyból való kiűzésére kovácsolt terveket, majd 1635-től kezdve Velencében élt, ahol számos francia művet, főként szépirodalmiakat fordított olaszra, s XIV. Lajostól a márki címet is megkapta.¹³⁴ Élete főműve egy, a kora eseményeit

¹³¹ Lásd a *Dizionario biografico degli italiani* Canini-címszavát.

¹³² ELSA ARAGONE: Barezzo Barezzi, stampatore e ispanista del Seicento. In: *Rivista di letterature moderne e comparate* 1961, 284—312.; *Dizionario biografico degli italiani* Barezzi-címszava.

¹³³ „Fatti veramente, non solo mirabili et ammirabili, ma miracolosi, veggendosi apertamente la grande protettione, e somma providenza dell'eterno Iddio onnipotente, in difesa della Francia.”

¹³⁴ Lásd a *Dizionario biografico degli italiani* Bisaccioni-címszavát és BERTELLI 105. j. i. m. 209—213. — A zágrábi Zrínyi-hagyatékban megvan Bisaccioni két La Calprenède-fordítása: a *La Cassandra* (Venezia, 1652) és a *La Cleopatra* (Venezia, 1653—1655) BZ 326 és 394 számon; az 1662. évi katalógusban azonban ezek nem szerepelnek, így nem tudjuk, hogy Zrínyi Miklós könyvei közé tartoztak-e.

összefoglaló történeti munka, a *Historia delle guerre civili degli ultimi tempi* (Venezia 1652), melyet Zrínyi is megszerzett, s melyből a katalán és a portugál felkelésre, a nápolyi és az angol forradalomra, illetve a Fronde eseményeire vonatkozó ismereteit bővíthette.¹³⁵

Zrínyi könyvtárának *Politici* szakjában még további olyan könyveket találunk, melyek szerzői a francia orientáció itáliai hívei voltak. Közéjük tartozott a genovai Filippo Maria Bonini (szül. 1612) palestrinai apát, egy időben XIV. Lajos egyik udvari prédikátora.¹³⁶ *Il Ciro politico* (Venezia 1648) című, Xenophón nyomán írt könyvét Zrínyi haszonnal forgatta, a könyv utolsó üres levelére számos emlékeztető kijegyzést írt, s 13. aforizmájában utalt is rá. A politikai műveknek abba a típusába tartozik, amelyben egy nagy egyéniség tetteinek mérlegelése útján jut kifejezésre a szerző mondanivalója, tehát számításba jöhet a *Mátyás-elmélkedések* egyik műfaji mintájaként is.¹³⁷ Ez a meglehetősen jelentéktelen szerző annak az Antonio Barberini (1607—1671) kardinálisnak, pályája végén Palestrina püspökének volt az embere, aki a 30-as évektől kezdve a katolikus hierarchián belül a franciabarát irányzat legfőbb képviselője volt. Az ő szolgálatában állt eredetileg a fiatal Mazarin is, ő ajánlotta be Richelieu-nek, s ezen a réven juthatott azután másik pártfogoltja, Bonini is álláshoz XIV. Lajos mellett. Midőn VIII. Orbán, a fiatal Zrínyit is kihallgatáson fogadó Barberini-pápa, 1644-ben meghalt, s utódjává a spanyol irányzatot képviselő X. Incét választották, Antonio Barberini kardinális ellen eljárás indult, ami elől Párizsba menekült, megkapva Mazarin jóvoltából Poitiers és Reims püspökségét.¹³⁸ Szökése körül nagy pamfletháború indult meg, melynek során a franciabarát kardinális álláspontját egy Raffaele dalla Torre (1579 k.—1667) nevű híve fejtette ki röpiratában (Perugia 1646). Ettől a rendkívül termékeny, de nagyon közepes genovai írótól is volt egy könyve Zrínyinek: a tacitista irodalom átlagterméséhez tartozó *Astrolabio di stato* (Venezia 1647).¹³⁹ Antonio Barberini köréből még egy harmadik könyv is eljutott Zrínyihez: Ambrogio Marliani (1562—1632) aszketikus írónak, a Lateráni Kongregáció tagjának *Theatrum politicum* (Roma 1631) című, Barberininek ajánlott tanulság-gyűjteménye.¹⁴⁰

¹³⁵ *Catalogus* II. 20; KENDE 21; *BZ* 188.

¹³⁶ MICHELE GIUSTINIANI: *Gli scrittori liguri. Parte prima.* Roma, 1667. 218—9.; RAFFAELE SOPRANI: *Gli scrittori della Liguria.* Genova, 1667. 94.

¹³⁷ *Catalogus* IV. 35; KENDE 29; *BZ* 348. A bejegyzéseket lásd: DRASENOVICH 7, 36, 138, 139 sz.; Vö. KLANICZAY: Zrínyi 397, 556.

¹³⁸ Lásd a *Dizionario biografico degli italiani* Antonio Barberini-címszavát.

¹³⁹ SOPRANI i. m. 249.; BOZZA 9. j. i. m. 193. (Nem tévesztendő össze a kalóz, majd összeesküvő, s végül meggyilkolt, ugyancsak genovai, csaknem azonos nevű kortársával. Ez utóbbiról lásd G. P. MARANA: *La congiura di Raffaele della Torre.* Lione, 1684.) — *Catalogus* IV. 13; KENDE 228; *BZ* 55.

¹⁴⁰ BOZZA i. m. 168. — *Catalogus* IV. 32. — Kovács Sándor Iván figyelemzetett Zrínyinek egy másik Barberinivel, Francescóval való esetleges személyi kapcsolatára. Francesco Barberini (1597—1679) bíboros, VIII. Orbán unokaöccse mint államtitkár 1644-ig a pápai külpolitika legfőbb irányítója volt. Ő is a franciabarát politikát követte, bár a Habsburgokkal szemben álláspontja mérsékelt volt, mint Antonióé. Mégis, 1646-ban az új spanyolbarát pápa idején, neki is Mazarinhez kellett menekülnie Franciaországba. Ő azonban már 1648-ban visszatérhetett Rómába, ahol — jelentős veszteségek árán ugyan — élete végéig élvezhette államtitkársága alatt összegyűjtött roppant vagyonát, főként művészet-

Francia szimpátiáról árulkodik a velencei Tommaso — igazi nevén Gian Filippo — Roccabella bencés szerzetes is, akinek *Iddio operante* című munkáját említi Zrínyi könyvjegyzéke.¹⁴¹ Minthogy e vallásos mű a *Politici* szakban szerepel, valószínűleg hozzá volt kötve a szerző másik négy munkája: a *Prencipe deliberante*, a *Prencipe morale* két része és a *Prencipe prattico*; ezek legismertebb 1645. évi velencei kiadásai ugyanis többnyire a fentivel egybekötve kerültek forgalomba. A maga korában népszerű író a *Prencipe morale* első részét D'Avaux velencei francia követnek ajánlotta. Végül, itt említjük meg — bár nem itáliai kiadványról van szó — Joannes A. Chokier de Surlet franciabarát, nápolyi származású írónak, egy IV. Henrik halálára írt latin oráció szerzőjének, *Thesaurus politicorum aphorismorum* (Mainz 1613) című kompilációját, melynek Zrínyi az 1643. évi kiadását birtokolta.¹⁴²

Zrínyi „választása” még plasztikusabban áll előttünk, ha azt is megvizsgáljuk, mennyire és hogyan használta fel a Richelieu és Mazarin által képviselt politika ellenfeleinek, s általában a spanyol pártnak a könyveit. Az intranszigens francia katolikusok közül Zrínyi Nicolas Caussin (1583—1651) jezsuitának *La Cour sainte* (Paris 1624) című könyvét ismerte, természetesen ezt is olasz fordításban. Caussin 1637-ben XIII. Lajos gyóntatója lett, s mivel súlyos bűnnek tekintette az államérek fölébe helyezését a vallásának, a királyt Richelieu politikai vonala ellen próbálta hangolni, amiért 1638-ban távoznia kellett a király mellől, sőt a bíboros-miniszter száműzetésbe is kényszerítette.¹⁴³ A keresztény udvari ember kézikönyvének szánt munkáját még jóval az ellentétek kiéleződése előtt írta, s így abban nincs is még nyoma annak az elvakult harciasságnak, mely azt mondatta vele később, hogy az egyház Attila és Alarik alatt sem szenvedett annyit, mint Richelieu idején. Zrínyi könyvtárában¹⁴⁴ e kegyes munka első részének, a Silhont kiadó Ginammi nyomdájában megjelent 1637. évi kiadása (*La corte sante, o istituzione christiana*

és tudománypártolásban jeleskedve. (Lásd a *Dizionario biografico degli italiani* címszavát.) Zrínyi itáliai utazása idején Pázmány ehhez a Barberinihez fordult gyámfia útjának előkészítése érdekében. Talán nem véletlen, hogy jóval később, 1658-ban a Zrínyivel szoros kapcsolatban álló gróf Kéry János koronaőr ugyanettől a Francesco Barberinitől kérte saját fia, a pálos szerzetes ifj. Kéry János római tanulmányainak a támogatását. A bíboros, aki többek között a Collegium Germanicum-Hungaricum egyik kardinális-protektora volt, pártfogásába is vette az ifjabb Kéryt, aki későbbi munkáiban hálásan emlékezik meg segítségéről. Sőt, egyik munkáját, mégpedig éppen a Zrínyi temetésén (1644. december 21-én a Csáktornya melletti Szent Ilona-i pálos kolostorban) mondott halotti beszédét, aligha véletlenül, Francesco Barberininek ajánlotta. (JOANNES KÉRY: *Oratio funebris*. Tyrnaviae, 1664. RMK II, 1039.; BATHÓ ISTVÁN: *Kéry János élete és munkássága*. Bp., 1911. 7., 44—45.; KIRÁLY ERZSÉBET, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: „Adriai tengernek fönnforgó hajjai”. Bp., 1983. 215—216.)

¹⁴¹ Csupán azért használta apja keresztnévét, hogy műveit kivonhassa egyházi feletteseinek ellenőrzése alól. Vö. BOZZA i. m. 161. — *Catalogus* IV. 5. A példány ma már nincs meg.

¹⁴² Vö. ANDRÉ STEGMANN: *L'héroïsme cornélien. Genèse et signification*. Paris, 1968. II, 198. — *Catalogus* IV. 1; KENDE 223; *BZ* 10. (Könyvemben a művet tévesen azonosítottam, a szerző *Facis Historiarum Centuriæ Duæ* című munkájával. Vö. KLANICZAY: Zrínyi 389.)

¹⁴³ P. CAMILLE DE ROCHEMONTEIX: *Nicolas Caussin, confesseur de Louis XIII et le Cardinal de Richelieu*. Paris, 1911.; THUAU 2. j. i. m. 133—134.; CHURCH 2. j. i. m. 311.

¹⁴⁴ Idézi THUAU i. m. 134.

de'grandi) volt meg. Zrínyi példánya fenn is maradt, sőt két apró bejegyzés arról árulkodik, hogy tulajdonosa azt forgatta is, de érdekes módon a könyv mégsem szerepel könyvtárának 1662-ben készült katalógusában.¹⁴⁵ Műveire gyakorolt hatásának pedig semmi nyoma.

A Habsburgok világába vezet Zrínyinek egy további könyve, a névtelenül megjelent *Il perfetto ambasciatore . . . Opera politico-historica* (Venezia 1649).¹⁴⁶ A mű szerzője egy szép hosszú nevű spanyol úr, Don Juan Antonio de Vera y Zuñiga Figueroa, conde de la Roca (1587—1658), IV. Fülöp király diplomatája, egy időben velencei követe.¹⁴⁷ *El enbaxador* (Sevilla 1620) című könyvét *Le parfait ambassadeur* (Paris 1635) címen Lancelot fordította franciára, s ebből készítette Muzio Ziccata az olasz fordítást, s azt a Velencében tartózkodó „Umberto Gioanni Zernin” bárónak, a III. Ferdinánd konstantinápolyi követeként ismert Hermann Zernin von Chudenitz unokaöccsének ajánlotta. Vajon Zrínyt az általa bizonyára személyesen is ismert császári követ neve riasztotta el a spanyol diplomata könyvétől? Nem tudhatjuk. Biztos azonban, hogy nem olvasta — a könyvtárából fennmaradt példány ugyanis nincs felvágva.

Vera y Zuñigának, Roca grófjának tulajdonítja a bibliográfiai irodalom egy Zrínyi könyvtárában található másik politikai tárgyú kiadvány szerzőségét is.¹⁴⁸ A politikai könyvek között 24. sz. alatt szereplő, *Intrichi del nostro tempo overo exceptioni politiche contro le regole evangeliche* című, névtelenül, hely és idő megjelölése nélkül kiadott pamfletről van szó.¹⁴⁹ A „Vox Populi” megjelölése mögé búvó szerző azt óhajtja bizonyítani, hogy „keresztényeknek [azaz katolikusoknak] eretnekekkel való szövetsége annyira megvetendő bűn, hogy az semmiféle jogcímmel, sem valóságossal, sem előráncigálttal nem igazolható”.¹⁵⁰ A francia politika egyik alapelvét támadó röpiratot Zrínyi lehet, hogy olvasta, mondani-valóját azonban el nem fogadhatta.

Nem találjuk Zrínyi érdeklődésének a jelét más hasonló esetekben sem. Amennyiben elolvasta Quevedo *Aviso di Parnaso*-ját (Antopoli [Antibes] 1618), melyben a 17. század eleji spanyol szellemi életnek ez a nagy alakja a velencei köztársaságot és a savoyai herceget gúnyolja Traiano Boccalini spanyolelleses „Ragguagli di Parnaso”-jának modorában, akkor nyilván nem mulasztotta el az

¹⁴⁵ KENDE 43 (Tévesen 1657-et írva a megjelenés idejéül); *BZ* 189. DRASENOVICH 8. sz.; Zrínyihez való egykori tartozását a bejegyzéseken kívül névbeírása is igazolja. A zágrábi Zrínyi-gyűjteményben megvan a mű II. és III. részének olasz fordítása is (Bologna, 1650—1652) *BZ* 329 sz. alatt; könnyen lehet, hogy ezek is írónk tulajdonában voltak, bár a példányokon semmilyen jel sem utal erre.

¹⁴⁶ *Catalogus* IV. 3; KENDE 246; *BZ* 301.

¹⁴⁷ EDUART TODA Y GÜELL: *Bibliografia española d'Italia dels orogens de la impremta fins a l'any 1900*. IV. Castell de Sant Miquel d'Escornalbou, 1930. 277—280.

¹⁴⁸ TODA Y GÜELL i. m. IV. 5312 sz.

¹⁴⁹ A teljes cím: *Intrichi del nostro tempo overo exceptioni politiche contro le regole evangeliche, autore Vox Populi, dedicato a Giusto, e Pastore, stampato nel Cuore de' Fedeli. Si trova ben corretto all'Insegna della Fede con privilegio del Superiore*. — *Catalogus* VI. 24. Zrínyi példánya nem ismeretes.

¹⁵⁰ „penso provare che la confederatione de Christiani con Heretici, è colpa così essecranda, che con nessun pretesto, o reale, o mendicato si può giustificare”. (I. m. 4.)

azzal egybekötött elleniratot, a Valerio Fulvio Savoiano álnévű szerző ugyanott ugyanakkor kiadott *Castigo esemplare de' calunniatori* című válaszát is tanulmányozni.¹⁵¹ Arról sem tudunk, hogy sokat forgatta volna a spanyolok szolgálatában álló Girolamo Frachetta (1558—1620) III. Fülöp spanyol királynak ajánlott 800 lapos munkáját, az először 1613-ban Velencében kiadott *Il seminario de' governi di stato et di guerra*-t.¹⁵² Könyvtárában az 1617. évi második kiadás volt meg, melyet nem is a politikai, hanem a katonai könyvek szakjába sorolt.¹⁵³ A 8000 maximát és 110 discursust tartalmazó, rendkívül zavaros „szeminárium” a politikai és katonai „precectistica” meglehetősen lapos terméke.

A franciaellenes irányban elkötelezett politikai írók közül Virgilio Malvezzi (1595—1654) az egyetlen, akinek munkáját, vagy munkáit Zrínyi nemcsak olvasta, de értékelte és fel is használta. A bolognai Malvezzi családban hagyományos volt a spanyolhűség, a család több tagja mint katona szolgált a spanyol érdekeket, s ebben 1625-ben Virgilio is követte őket. 1636-ban IV. Fülöp főminiszterének, Richelieu nagy ellenfelének, a Duca d'Olivaresnek a hívására Madridba ment, ahol hamarosan a monarchia történetírójává nevezték ki. Közben diplomáciai feladatokat is teljesített, majd a spanyol király fényes nyugdíjával Bolognába tért vissza 1646-ban. Bizonyos fokig Jean de Silhon ellenpárja volt: miként ennek Richelieu, neki Olivares volt az eszményképe, benne látta s róla rajzolta meg az ideális miniszter portréját *Il ritratto del privato politico christiano* (Bologna 1635) című munkájában. Különösen azt értékeli benne, hogy Isten szolgálatát, vagyis az eretnekek elleni harcot minden másnak fölébe helyezte. Franciaországot itt is, egyéb műveiben is határozottan támadja, amiért megtüri kebelén belül az eretnekeket.¹⁵⁴ Malvezzi írói hírnevét azonban nem ezeknek a nézeteinek s nem is a spanyol szolgálatban írt történeti műveinek köszönhette. Zrínyihez mindezek el sem jutottak. Népszerűségét elméleti műveivel alapozta meg, melyek közül időben az első a fiatal korában írt, s Marco Ginammi által kiadott *Discorsi sopra Cornelio Tacito* (Venezia 1622). Széchy Károly Zrínyi-életrajza óta ismert, hogy Zrínyi az 1635. évi kiadásnak könyvtárában meglévő példányát alaposan tanulmányozta, abba feltűnően nagy számú és terjedelmű bejegyzéseket eszközölt, s Malvezzi szövegét az 52, 87 és 94. sz. aforizmákhoz nagymértékben felhasználta.¹⁵⁵ A katonai és politikai pálya előtt álló szerzőnek ebben a könyvében későbbi politikai elkötelezettsége még nincs jelen. *Discorsi*-ja, mely a tacitista irodalom jobb

¹⁵¹ *Catalogus* IV. 30; KENDE 76 (rendkívül pontatlan címleírással); BZ 308. — A vitára és a kolligátumra vonatkozóan lásd: BELLONI 105. j. i. m. 484. Valerio Fulvio Savoiano valószínű eredeti nevééről (Giacomo Castellani) lásd GÁBOR TOLNAI: Barocco ungherese e il mondo mediterraneo. In: Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo. (Ed. VITTORE BRANCA.) Firenze, 1979. 98—99.

¹⁵² BOZZA i. m. 79—80.

¹⁵³ *Catalogus* V. 13; KENDE 73; BZ 14.

¹⁵⁴ BENEDETTO CROCE: Virgilio Malvezzi. In: B. C.: „Nuovi saggi sulla letteratura italiana del Seicento”. Bari, 1931. 91—105.; JOSÉ SIMÓN DÍAZ: Los traductores españoles de Malvezzi. In: Revista de Literatura, 1956. 87—93.; RODOLFO BRÄNDLI: Virgilio Malvezzi, politico e moralista. Basel, 1964. 9—35.

¹⁵⁵ *Catalogus* IV. 12; KENDE 130; BZ 285; DRASENOVICH 70—102, 239—246. sz. Vö. SZÉCHY Károly 1. j. i. m. III, 195—199.

alkotásainak egyike, elsősorban a politikai cselekmények pszichológiai és technikai aspektusait vizsgálja, az ezek iránt érdeklődő Zrínyi számára tehát hasznos olvasmány és forrás lehetett.¹⁵⁶

Irodalmi tekintélyét Malvezzi azonban elsősorban politikai életrajzaival biztosította. *Il Romulo* (1629), *Il Tarquinio Superbo* (1632) és *Il Davide perseguitato* (1634) című könyvei egy-egy ókori személyiség tetteinek politikai és morális elemzését adják, a jelen számára való hasznosítás céljából. E műveinek számos olasz kiadása mellett latin, spanyol, francia, német, angol, holland fordítása is megjelent,¹⁵⁷ feltűnő ezért, hogy Zrínyi könyvtárának jegyzékében nem szerepelnek. Mégis, okunk van feltételezni, hogy Zrínyi ismerte őket. A Zrínyi-hagyatékban fennmaradt ugyanis egy kolligátum Zrínyi Ádám exlibrisével, mely a három életrajznak 1633., 1636., illetve 1637. évi velencei kiadásait fogja egybe. Bele van írva azonban Zrínyi Miklós jelmondata („Sors bona nihil aliud”) is, mely egyébként csak a saját könyveiben szerepel.¹⁵⁸ Valószínű tehát, hogy a kötet eredetileg az ő tulajdonában volt, de — több mással együtt — valami okból nem került bele az 1662-ben összeállított katalógusba.

Ha Zrínyi valóban olvashatta Malvezzi életrajzait, vagy pontosabban az említett történeti személyiségekről írt politikai megítéléseit („giudizio politico”), akkor tovább bővül azoknak a műveknek a száma, melyek a *Mátyás-elmélkedések*-hez műfaji mintául szolgálhattak. A *Mátyás-elmélkedések* egy helye alapján még tartalmi kapcsolatra is gondolhatunk. Szilágyi Mihállyal való konfliktusát tárgyalva, Zrínyi elmarasztalja Mátyást hálátlanságáért, amihez — meglehetősen szervesen — hozzáfűzi a következő reflexiót: „Neked penig király az Fátum nagy könnyebbséget szerzett, és el akarta veled kerülni az Attila gyalázatos vétkét, ki az öccsét Budát megölte; az *Romulus istentelenségét, ki Remust agyonverte*; más kegyetlensége elvette előled bátyádat Lászlót.”¹⁵⁹ A kérdésfeltevés maga is tipikusan a machiavellista—tacitista irodalom világába vezet, hiszen az elméletíróknak gyakorta szembe kellett néznie az egyeduralkodó megszilárdítása, vagyis az állam egysége érdekében végrehajtott testvér- vagy rokonyilkosságok problémájával. Malvezzi *Il Romulo*-jában ez a kérdés fontos helyet foglal el: a szerzőnek a hőst, a testvérgyilkosság ellenére, jó fejedelemtént kellett ábrázolnia. Kénytelen ezért Remus meggyilkolását ugyan szörnyűnek, de elkerülhetetlennek nyilvánítani.¹⁶⁰ Zrínyi fenti megjegyzését könnyen Malvezzi ezirányú fejtegetése inspirálhatta.¹⁶¹

¹⁵⁶ BRÄNDLI i. m. 42—50.

¹⁵⁷ BRÄNDLI i. m. 109—112.

¹⁵⁸ KENDE, Zrínyi Ádám könyvei 12; *BZ* 112.

¹⁵⁹ *Id.* kiad. I, 601.

¹⁶⁰ *Vö.* BRÄNDLI i. m. 57—58.

¹⁶¹ Mivel a magyar történeti irodalomban ismeretlen, érdemes ideiktatni Malvezzinek elfogultsága ellenére is pompás jellemzését Bethlen Gáborról — bár nem tartozik dolgozatunk tárgyához: „Si mosse in questo tempo il transilvano Betlemgabor, atroce di pensieri, eloquente nel dire, ardito d'ingegno, nella forza robusto, potente nelle sedizioni, che in suddito si seppe far signore e di signore si volse far suddito, servendo vilmente al Turco per comandare superbo a' suoi: non curando d'essere tiranneggiato per

Eddigi szemlénkből világosan kirajzolódik már Zrínyi politikai tájékozódásának iránya. Még egyértelműbbé teszi ezt az a feltűnő érdeklődése, mely egy összeurópai szempontból marginálisnak látszó, a magyar függetlenség útját kereső politikus számára azonban különleges fontosságú esemény, Portugáliának a spanyol koronától való elszakadása iránt megnyilvánult.

Az 1640-es év nem sok jót hozott a spanyol monarchia számára. Június 7-én kitört a katalánok lázadása, melynek Richelieu részéről való megsegítése — miként azt Silhon esetében láttuk — új megfontolásokat tett szükségessé a politikai irodalomban. Zrínyi a katalán felkelés okairól, a spanyol kormánnyal szemben már hosszú ideje növekvő elégedetlenségről s az események alakulásáról kellő ismereteket szerezhetett Vittorio Siri *Mercurio*-jának I. kötetéből, Maiolino Bisaccioni *Historia delle guerre civili*-jéből s különösen Luca Assarino (1602—1672) külön e témának szentelt könyvéből, a *Le rivoluzioni di Catalogna*-ból (Genova 1644). A számos kortörténeti művet író, kalandor életű Assarino félig-meddig Mazarin ügynöke volt, s így természetesen a francia álláspont szerint, spanyolelles szemszögből ítélte meg az eseményeket.¹⁶² Zrinyinek a bolognai 1648. évi kiadás volt a birtokában, melyet — több bejegyzése tanúságaként — figyelmesen olvashatott.¹⁶³ Érdekes, hogy valamennyi bejegyzése (köztük van a „Jaua szerenchenek . . .” kezdetű versike) a szerencsével kapcsolatos; talán mert a felkelés kezdeti sikerei, majd későbbi szerencsétlen alakulása ez esetben is emlékezetébe idézték azt „a legnehezebb matériá”-t, melyen — mint VI. discursusában írja — „életemnek folyásában törődtem”.

Szerencsésebb csillagzat alatt kezdődött és teljes sikerrel végződött az ibér félszigeten lezajlott másik 1640. évi nagy megmozdulás, Portugália függetlenségének visszanyerése. Az előzmények 1580-ig nyúlnak vissza, amikor Henrik király halálával fiú ágon kihalt a két évszázada uralkodó Aviz-dinasztia. A trónt ekkor II. Fülöp spanyol király, Izabellának, Henrik nővérének a fia szerezte meg Katalinnal, Henrik már elhunyt öccsének leányával, a braganzai herceg feleségével szemben. A spanyol—portugál perszonálunió — mint az esetek többségében — az erősebb félnek vált előnyére. Portugáliában egyre inkább érvényesülni kezdett a spanyol befolyás, az ország ügyei a madridi udvarban döltek el, spanyol csapatok állomásoztak területén, a spanyol király emberei igazgatták. IV. Fülöp idején

tiranneggiare. Uomo che non conosceva altro Dio che l'interesse, altra legge che la spada, altra fede che gli era osservata. Che nella pace s'approfitava con la guerra, che nella guerra s'avantaggiava con la pace: da temersi ingannatore, da stimarsi valoroso; non buono amico, non buono inimico; ardito in imprendere, non eguale in eseguire; che in sua vita non osservò sincera pace, ne mantenne lunga guerra. Più felice nel farsi grande che dopo l'esserlo divenuto”. Malvezzinek *Introduzione al racconto de' principali successi accaduti sotto il comando del potentissimo re Filippo Quarto* (1651) c. művéből idézi EZIO RAIMONDI: *Polemica intorno alla prosa barocca*. In: E. R.: „Letteratura barocca. Studi sul Seicento italiano”. Firenze, 1961. 227.

¹⁶² Lásd a *Dizionario biografico degli italiani* Assarino-címszavát.

¹⁶³ *Catalogus* II. 25; KENDE 7; BZ 197. DRASENOVICH 1—3., 24., 109. sz.

Portugália már úton volt afelé, hogy egy nem is olyan régen még hatalmas birodalomból spanyol tartományra süllyedjen. Az egyre gyűlöltebbé váló spanyol uralom, valamint az ezt kiszolgáló árulók ellen szerveződött meg az 1630-as években a nemzeti ellenzék, mely végül egy jól előkészített összeesküvésbe torkollott. Kihasználva a spanyol monarchiának a francia háborúval és a katalán felkeléssel való lekötöttségét, a nép támogatását is élvező összeesküvők egyetlen nap alatt, 1640. december 1-én kézbe tudták ragadni a hatalmat; a gyűlölt helytartót megölték, a spanyol katonaságot lefegyverezték, semmisnek nyilvánították IV. Fülöp uralmát, s királlyá választották Braganza herceget, a fent említett Katalinnak az unokáját, IV. János néven. A trónfosztott spanyol király hiába próbálta fegyverrel engedelmességre szorítani „törvényes” uralkodójuk ellen fellázadt portugál alattvalóit, a nemzetközi erőviszonyok nem tették számára lehetővé elegendő erő alkalmazását, s így az újjászületett portugál nemzeti monarchia sikerrel védhette meg frissen visszaszerzett függetlenségét.¹⁶⁴

Íme, egy hasznosítható és lelkesítő példa olyan politikusok számára, akik a 17. század derekán hazájukat egy idegen dinasztia uralma alól igyekeztek felszabadítani. Nem meglepő, hogy Magyarországon hamar felfigyeltek a portugál eseményekre, hiszen még a dinasztia is azonos volt, s ami sikerülhetett a Habsburgvilágbirodalom legnyugatibb európai országában, miért ne sikerülhetne a legkeletibb királyságában is. A kezdeményező felismerés nem Zrínyitől származott. Mikor ő még Habsburg-házi királya mellett vonult táborba 1644-ben, a Bocskay és Bethlen öröksége védelmében fegyvert fogó I. Rákóczi György, illetve környezete már igyekezett hasznosítani a portugál példát. A fejedelem 1644. február 17-én Kálló várában kelt manifestuma, melynek latin szövegét s az ebből fordított német, angol és holland kiadásait ismerjük,¹⁶⁵ igyekszik a hadjáratot kapcsolatba hozni a nyugat-európai nemzeti szabadságküzdelmekkel. A magyar rendekhez intézett kiáltvány elején a németalföldi szabadságharcra való emlékeztetés után ezt olvashatjuk: „Quin et Provincias Regno Hispaniarum subjacentes, utpote, Lusitaniam et Cataloniam, non propter spirituales, sed temporales duntaxat, libertatem maxima cum alacritate dimicare, hactenus Dominationes Vestrae intelligere potuerunt”.¹⁶⁶

E szavak alapján a portugáliai fejlemények ismert voltára következtethetünk, így Zrínyi is hamar tudomást szerezhetett róluk. Valószínű, hogy I. Rákóczi György manifestumát is alkalma volt megismernie, s lehet, hogy később, II. Rákóczi György vele tárgyaló megbízottai is emlékeztették rá. Zrínyi olvasottságának, politikai érdeklődése irányának ismeretében bátran állíthatjuk azonban, hogy

¹⁶⁴ Az eseménytörténetre vonatkozó, több mint 40 kiadást megért alapvető feldolgozás: RENÉ AUBERT DE VERTOT: *Histoire de la conjuration de Portugal (en 1640)*. Paris, 1689.

¹⁶⁵ A latin manifestum eredeti kiadása nincs meg, szövegét Rákóczi egy következő, 1644. március 29-én Kassán kelt kiáltványából (RMK II, 644) ismerjük, mely III. Ferdinánd február 29-én közzétett manifestumát (RMK III, 1634) cáfolja, s ennek kapcsán teljes terjedelmében idézi a február 17-i kállói nyilatkozat szövegét. A kállói kiáltvány szövege németül: RMK III, 1637, 1638, 1640—1645; angolul: 1623; hollandul: 1614, 1639, 1646.

¹⁶⁶ RMK II, 644. B3r.

külön figyelemztetés nélkül is fel kellett ismernie a portugál példa jelentőségét. Sőt, éppen ő volt az, aki igazán mélyreható tanulságokat vonhatott le belőle. Attól kezdve, hogy bekapcsolódott Pálffy Pál nádor ellenzéki szervezkedésébe, majd a nádor halála után a kialakulóban lévő „nemzeti párt” vezető személyisége lett, a portugál és magyar helyzet közti analógia a katalizátor szerepét játszhatta politikai terveinek alakulásában.

Az eseményekről nemcsak Siri és Bisaccioni imént említett műveiből, de a legautentikusabb forrásokból, maguknak a portugál vezetőknek a könyveiből tájékozódhatott. Figyelemreméltó, hogy a világot a portugálok igazáról tájékoztató két legfontosabb mű, Manoel da Cunha *Lusitania vindicata* és Antonio de Sousa de Machedo *Lusitania liberata* című könyve megvolt könyvtárában,¹⁶⁷ noha ez esetben nem itáliai kiadványokról van szó. Manoel da Cunha (†1658) Elvas városának püspöke volt, az új nemzeti királynak, IV. Jánosnak az udvarában az egyik vezető tisztségviselő lett, 1646-ban pedig Lisszabon érseki székébe emelkedett. Nem sokkal a győzelmes felkelés után írta publicisztikus hangvételű, lírai hevületű könyvét a „szabaddá lett Portugáliá”-ról, mely a szerző nevének s a kiadás helyének és évének megjelölése nélkül jelent meg, „Lusitanus scribebat” jelzéssel.¹⁶⁸ A másik szerző, Antonio de Sousa de Machedo (1606—1682) királyi tanácsos és szenátor, *Lusitania liberata ab injusto Castellanorum dominio* (London 1645) című,¹⁶⁹ több mint 700 lapos munkájában a portugál ügy igazának a lehető legrészletesebb jogi és történeti bizonyítását adja, támaszkodva a *Lusitania vindicata* „illustrissimus author”-jára is.¹⁷⁰ E két műben, de különösen Sousaéban az események részletes leírása mellett Zrínyi megtalálhatta azt a teljes érvkészletet, mellyel egy nemzet idegen uralkodójának elűzését igazolhatta. A portugálok esetében fontos szerepe van az érvek között az örökösödés kérdésének: mindkét szerző nagy apparátussal bizonyítja, hogy a portugál jog szerint a leányági örökösök között a braganzai hercegeket illeti az elsőbbség a spanyol királyi házzal szemben, mely csupán erőszakkal szerzett érvényt igényének. Ettől az egytől eltekintve, valamennyi érv, illetve bizonyíték felhasználható a magyarországi Habsburg-uralom ellenében is. Anélkül, hogy teljes felsorolásra törekednék, csupán a főbbeket említem: Portugália ősidőktől, létrejöttétől kezdve független volt a kasztíliai koronától; saját törvényei szerint élt és joga van továbbra is ezek szerint élnie; ha a spanyol királynak lett volna is jogalapja a portugál trónra, azt

¹⁶⁷ *Catalogus* II. 19; KENDE 128; *BZ* 346. — *Catalogus* II. 18; KENDE 207; *BZ* 384.

¹⁶⁸ Lásd a *Lusitania vindicata* modern — bilingvis — kiadásának bevezetését: *Lusitania vindicata*. (Oeuvre de D. Manoel da Cunha, traduite en français, avec une préface, par JULES THIEURY.) Texte et traduction. Dieppe, 1863.

¹⁶⁹ A mű teljes címe: *Lusitania liberata ab injusto Castellanorum dominio; restituta legitimo principi serenissimo Ioanni IV. Lusitaniae, Algarbiorum, Africae, Arabiae, Persiae, Indiae, Brasiliae, etc. regi potentissimo. Summo pontefici, imperio, regibus, rebus-publicis, caeterisque orbis Christiani principibus demonstrata. Per D. Antonium de Sousa de Macedo Lusitanum, aulae generosum, regii ordinis Christi equitem, ac commendatarium, in supremo Lusitaniae senatu senatorem, expeditoremque gravaminum atque appellationum opus historico-juridicum.* London, 1645.

¹⁷⁰ I. m. 606.

elvesztette, mert megszegte a portugál törvényekre tett esküjét, az ország törvényeit semmibe vette, az ország javait saját híveinek osztogatta, a portugálokat az ország kormányzásából kizárta, az országot spanyol provinciává változtatta, zsarnoki uralmat vezetett be, s végeredményben a portugálok megsemmisítésére törekedett („volebat Lusitanos extinguerere”).¹⁷¹ A portugáloknak a „defensio naturalis” elve alapján minden joguk megvolt tehát arra, hogy felkeljenek és saját királyt válasszanak.

Nem nehéz felismerni a fenti érvelés és a magyar függetlenségi küzdelmek megokolása, jogosságuk igazolása közötti hasonlóságot, párhuzamosságot. A magyarok ráadásul rendelkeztek az Aranybulla által biztosított ellenállási joggal is, míg a portugálok számára a „természetes védekezés” elve is elegendő volt ügyük igazolásához. Pedig a portugál összeesküvők tudták jól, hogy hasonló vállalkozások gyászos véget is érhetnek. Bisaccioni könyvében Zrínyi is olvashatta, hogy az összeesküvők tanácsot kértek az agg Don Gonzale Couttigno-tól,¹⁷² aki dicsérte tervüket, de figyelmeztette őket a csehek példájára, akik megpróbálták lerázni az osztrák Habsburgok uralmát, de végül még rosszabb sorsra jutottak, s teljesen a dinasztia szolgáivá lettek.¹⁷³ A portugál felkelés sikere most bebizonyította, hogy a cseh példának nincs abszolút érvénye: a kedvező körülményektől, a megfelelő előkészítéstől, — Zrínyi szavaival — az időtől és alkalmatosságtól, vagy másképpen (Silhontól tanult kifejezéssel) a „coniunctura”-tól függ a vállalkozás sikere.

A nemzet sorsa felett töprengő Zrínyi számára a portugál tanulságoknak a magyar történelemmel való összekapcsolása eleve kézenfekvő volt. De erről a felkelést kísérő publicisztika már maga is gondoskodott egy konkrét kérdés, a függetlenné vált Portugália nemzetközi elismertetése kapcsán. Katolikus országról lévén szó, mely katolikus országgal szemben kellett hogy biztosítsa jogait, a pápa részéről történt elismerésnek döntő jelentősége volt. Az új portugál király sietett is rokonát, Don Miguelt, Lamego püspökét követeként a pápához küldeni. VIII. Orbán pápa, bár a spanyolelles irányt képviselte, nem merte vállalni, hogy a „katolikus király” címevel büszkélkedő spanyol uralkodó fellázadt alattvalójának követét fogadja, s megtiltotta a püspöknek, hogy Rómába lépjen. A portugál felkelést érhető rokonszenvvel kísérő francia kormány sietett a portugál küldött segítségére, s a Szentszéknél lévő követe útján sikerült is kieszközölnie, hogy Lamego püspöke bebocsátást nyerjen a városba. Mielőtt azonban 1642-ben sor került volna a pápa részéről történő hivatalos fogadására, a portugál és spanyol álláspont röpiratháborúban ütközött meg egymással. Ezekről az eseményekről Zrínyi Siri *Mercurio*-ja I. kötetéből pontosan értesülhetett, sőt a szemben álló felek érveléséről is, mert Siri — gyakorlatához híven — a röpiratoknak a szövegét is teljes terjedelmükben közölte.¹⁷⁴

¹⁷¹ I. m. 534.

¹⁷² A Bisaccioninál szereplő olaszosított névformát idézem.

¹⁷³ *Historia delle guerre civili degli ultimi tempi*. Venezia, 1652. 317—318.

¹⁷⁴ *Mercurio overo historia de' correnti tempi* I. Casale, 1644. 599—672.

A Lamego püspökét támogató röpiratok közül a következő című érdemli meg figyelmünket: *Ultima allegatione giuridico-politica, nella quale si prova, che Monsignor Vescovo di Lamego deve da Sua Santità riceversi come Ambasciatore della Maestà di D. Giovanni IV. nuovo Rè di Portogallo*.¹⁷⁵ Az ismeretlen szerző, amint az ilyenkor szokás, a történelmi precedensekre hivatkozik, hangoztatva, hogy a Szentszék hasonló esetekben mindig azt ismerte el törvényes uralkodónak, aki birtokon belül volt. Erre példákat sorol fel, s ezek egyikeként azt említi, hogy II. Pius pápa is fogadta Mátyás magyar király követeit, III. Frigyes császár minden tiltakozása ellenére. Forrásként magának a pápának, Aeneas Sylvius Piccolomini-nek *Commentarii*-jét nevezi meg. A portugál IV. János és a magyar Mátyás esete közti — valljuk be, némileg sántító — analógia úgy látszik hatásos érv volt, mert spanyol részről gondosan cáfolni igyekeztek. A spanyol álláspont védelmében elsősorban a „katolikus király” követe lépett a színre három „memoriale”-val is, melyek anyagát utólag összefoglalta a pápának címzett következő kiadványban: *A Sua Santità per D. Giovanni Chiumazero e Carrillo, Ambasciatore di Sua Maestà Cattolica contro la pretensione del Vescovo di Lamego*. Zrínyi nemcsak Sír kötetében olvashatta ennek szövegét, de külön is, mert az eredeti kiadvány szintén megvolt könyvtárában.¹⁷⁶ Vitapartnereivel szemben Chumacero e Carrillo arra hoz történelmi példákat, hogy a pápák mindig felléptek azokkal a személyekkel szemben, akik megtagadták az engedelmességet törvényes fejedelmüknek. A portugálok által idézett ellenkező értelmű történelmi példák viszont szerinte hamisak, így a Mátyásra vonatkozó is. Erről ezt írja: „A második eset [ti. amit az ellenfél felhozott] III. Frigyes császár és Mátyás, Magyarország királya között történt, aki fia volt a hős „Gioanni d’Uniades”-nek, ama ország kormányzójának és a török ellen védőjének, aki megvédte azt és nagy szolgálatokat tett az egyháznak is. Ő nem volt vazallusa a császárnak, nem ragadott el olyan királyságot, melyet ez utóbbi birtokolt; a magyarok választották őt meg, felesküdtek rá és elfogadták. Miképpen használható ez a példa egy befurakodott és bitorló vazallus igazolására? Az egyház királyként azokat ismeri el, akiknek királyságuk van, nem pedig azokat, akik jogcím nélkül és hitszegő módon azt elfoglalják.”¹⁷⁷

A spanyol követ érveire a portugál király tanácsosa — Sír ortografiája szerint — Pantaleone Rodrighes Paceco válaszolt VIII. Orbánhoz címzett pamfletjében. Megismétli, de tárgyyszerűbben, a Mátyással kapcsolatos érvet, idézve II. Pius szavait, melyeket Sienában mondott a magyar király követeinek fogadása alkalmával: „jogtalanak jelentette ki [III. Frigyes] panaszát, mert a szentszéknek

¹⁷⁵ I. m. 612—620.

¹⁷⁶ *Catalogus* II. 17. Zrínyi példánya ma már nincs meg.

¹⁷⁷ „Il secondo caso fu tra Federico Terzo Imperatore, e Matthia Rè d’Ungheria figliuolo del valoroso Gioanni d’Uniades, quale haveva governato quel Regno, e difeso contro il Turco, come anco servito molto alla Chiesa. Non era già Vassallo dell’Imperatore, non lo spogliò del Regno, che possedeva, fu eletto dagli Ungari, giurato, et ammesso. Che ha da fare questo essemplio per approvare un Vassallo usurpatore, et intruso? Riconosce la Chiesa per Rè quelli, che hanno Regno, non quelli, che senza titolo, e per fellonia l’occupano”. Id. röpirat 41.

az a gyakorlata, hogy királynak azt nevezi, aki a királyságot bírja”.¹⁷⁸ Chumacero e Carrillo munkáját Sousa de Machedo is elmarasztalja nagy könyvében, ő azonban a Mátyással kapcsolatos vitapontra nem tér ki. Szerepel azonban a kérdés — miként azt Siri a *Mercurio* II. kötetében leírja — még abban a vitában is, amely Madridban a spanyol kormány és a pápai nuncius között folyt, már Lamego püspökének VIII. Orbán részéről történt fogadása után. A spanyol politikusok szemrehányásaival szemben a nuncius találóknak és elegendőknek nevezte a portugálok által a pápa és a királyok esetére felhozott példákat, „a Corvin Mátyásét és az összes többi ehhez csatoltat”.¹⁷⁹ A vita történeti példaanyagában tehát végül is a Mátyásra vonatkozó került a központi helyre. Az egyik részről Mátyás szolgált igazoló példa gyanánt IV. János portugál király számára, a másik részről, s éppen III. Frigyes spanyol leszármazottai részéről viszont azt voltak kénytelenek bizonygatni, hogy a Habsburg császárnak nem volt joga Magyarországhoz, s Mátyás megválasztása teljesen jogos és törvényes volt.

Az elmondottak ismeretében eleve kézenfekvő, hogy a nemzeti monarchia visszaállításának lehetőségét, útját s módját latolgató Zrínyi, aki politikai programját Mátyás tetteiről való elmélkedések keretében fogalmazta meg, a portugál tapasztalatokat nem hagyhatta figyelmen kívül. A portugál siker biztató példája hozzá kellett hogy járuljon ahhoz, hogy — ha még oly óvatosan is — a magyar trónra nemzeti király emelését, mint kedvező körülmények esetén megvalósítható politikai célt, komolyan számításba vegye. A konkrét politikai elképzeléseket történeti tények „giudizio politico”-jába, vagyis politikai értékelésébe rejtő *Mátyás-elmélkedések*-től nem várhatjuk természetesen a portugál és a magyar helyzet hasonlóságának nyílt kifejtését. Arról azonban gondoskodott Zrínyi, hogy a mű olvasóinak eszébe juttassa IV. János király trónra lépését, még hozzá munkájának egyik leghangsúlyosabb helyén, a Mátyás megválasztásával kapcsolatos „observatio”-k során.

Első észrevételében arra hívja fel Zrínyi a figyelmet, hogy a pesti gyerekek már megválasztása előtt „csoportonként kiáltják vala Mátyás király nevét”. Sokszor csodálkozott már azon, folytatja, hogy „az emberek és a község” olykor előbb tudnak meg nagy eseményeket, mielőtt azok bekövetkeztek volna. Erre több példát említ, köztük legrészletesebben éppen IV. János megválasztását: „Portugalliában, előbb, hogysen mostani János királyt, az ki akkor Dux Bragantiae vala, választották volna, egynehány esztendővel egy manifestum jött ki az egész Európában széllel: de jure Ducis Bragantiae in regnum Lusitaniae, penig még akkor sem ő néki, sem senkinek eszében az a változás nem vala; és nem is mehetének soha végére a királyok minden hatalmasságokkal, hogy honnan származott légyen.”¹⁸⁰

¹⁷⁸ „dichiaro ingiusta la querela, mentre era costume della Sede Apostolica di chiamare Rè quello, ch'il Regno possedeva” (*Mercurio* I, 674.)

¹⁷⁹ „quelli di Mattia Corvino, e di tutti gli altri allegati” (*Mercurio* II. Casale, 1647. 866.)

¹⁸⁰ 14. j. id. kiad. I. 595—596. — Érdeemes megjegyezni, hogy Zrínyi a továbbiakban itt mantovai példákat említ az események előrejelzésére, ami arra mutat, hogy Siri *Mercurio*-ja a kezeügyében volt, Siri ugyanis különösen érdekelt volt a mantovai örökösödési háborúban. Vö. KLANICZAY 111. j. i. m. 685.

Zrínyinek a portugál eseményekre vonatkozó forrásai közül főleg Siri *Mercurio*-jának első kötete és Sousa *Lusitania liberata*-ja foglalkozott behatóan a Portugália felszabadulását előre jelző kedvező előjelekkel, „próféciaikkal”. Sousa odáig megy buzgóságában, hogy könyve végére egy hosszú *Appendix*-et illesztett a portugál változásokat megjósoló hírekről, írásokról, gondos munkával összegyűjtve minden lehetséges adatot.¹⁸¹ Ezek között olyan című röpirat, amit Zrínyi idéz, nem fordul elő, ezért arra kell gondolnunk, hogy Zrínyi emlékezetből idézett, s nem is a röpirat címét, hanem csak a tárgyát akarta megjelölni. De így is vétett kissé a történeti precizitás ellen, ugyanis Sousa nem tud a leendő János király jogát évekkel korábban kifejezésre juttató iratról. Ír azonban arról, hogy amikor 1580-ban a portugál trónért folyó versengés folyt II. Fülöp király és Katalin, braganzai hercegnő között, többen is voltak „qui scripserunt pro D. Catharina Bragantiae Duce”, — így többek között még három spanyol jogtudós is (Ludovicus Correa, Christophorus Joannes és Rodericus Lopez de Veiga) kiadott Párizsban egy Katalin mellett érvelő munkát *De jure succedendi in Regnum Lusitaniae* címmel.¹⁸² Nyilvánvaló, hogy Zrínyi ezekből az elemekből kombinálta össze a maga állítását, mely ha nem is pontos, mégis találó a lényegét illetően, ugyanis Sousa felsorol egy sor olyan esetet, amikor a „vox communis quasi vox Dei” tudott már János királyságáról, mielőtt ez tényleg megtörtént, illetve a híre odaért volna. Így leírja, hogy 1640. december 1-én, a lisszaboni eseményekkel egyidejűleg nemcsak Portugália más városaiban ünnepelték azonnal a változást, de még Angolában, Kelet-Indiában és Brazíliában is egyidejűleg tudtak róla.¹⁸³ Számunkra érdektelen ezúttal, hogy mindez igaz volt vagy sem, a lényeg az, hogy Mátyás és IV. János megválasztásának előrejelzése, az efféle jóslatoknak — kortársaihoz hasonlóan — jelentőséget tulajdonító Zrínyi szemében a két eseményt összekapcsolta egymással. Ennek jogosságában megerősíthette Siri elbeszélése is, aki szerint már a spanyol helyőrség lefegyverzése közben mindenfelé kiáltotta a nép, hogy „éljen János király” — vagyis a pesti gyerekek Mátyás-éljenzéséhez hasonlóan. A győzelem után hálaadó körmenetet tartó lisszaboni érsek pedig, írja Siri, a próféciaikat és csodás híreszteléseket felhasználta arra, hogy a hiszékeny nép előtt nyilvánvalóvá tegye: mindazt, ami történt, Isten különös gondviselése rendelte el.¹⁸⁴ Zrínyi pedig így fejezi be a Mátyás megválasztásához fűzött első „observatio”-ját: „Talám az Isten azt a kiáltást (ti. a pesti gyerekekét) is grádicznak csinálta a választásra, s ez az argumentum is használt a visszavonó urak között: vox populi vox Dei.”¹⁸⁵

A második „observatio”-ban Zrínyi a királyválasztás erőszakos jellegére utal: „fegyveres kézzel, erőhatalommal lén meg”. Megmagyarázva ennek szükségességét, így folytatja: „Példával nem kell azért ezt tartani minden időben, mert nem jó volna, ha szabad országban ily móddal kellene mindenkor királyt

¹⁸¹ I. m. 709—765.

¹⁸² I. m. 464—466.

¹⁸³ I. m. 740—752.

¹⁸⁴ *Mercurio* I, 127—128.

¹⁸⁵ *Id. kiad. I, 596.*

választani. De az mi Mátyás királyunkat minden ember oly indulatú ifjúnak ismerte, és annyi érdeműnek az atyját, hogy nem lehet abban villongás, hanem csak a gonoszoktól, tehát azoknak megzabolázására jó volt a félelem, akivel bár másszor is éljen a magyar, ha Mátyás királyra találhat, mert a szabadságnak sérülését a király jó volta helyére hozná. Nusquam libertas gratior extat, quam sub rege pio.”¹⁸⁶ Ezzel a Claudianus-idézettel már találkozunk: Philippe de Béthune könyvébe is bejegyezté Zrínyi, azon a helyen, ahol a francia szerző éppen az itt kifejtett gondolatot tárgyalja. Az idézetet pedig nem máshonnan, mint Sousa *Lusitania liberata*-jából vette, mégpedig a könyv törzsanyagának a legvégéről, ahol — mintegy a mű lezárásaként — külön sorban, kiemelt betűtípussal szerepel.¹⁸⁷ A *Mátyás-elmélgedések* olvasói ezt persze nem tudhatták, a mi számunkra azonban ez az átvétel újabb tanúság arra, hogy Mátyás megválasztásáról értekezve a nemzeti királyság portugáliai restaurációja Zrínyinek mindvégig a fejében forgott.

Hogy pedig Mátyás királlyá választásáról írva, Zrínyi sejtetni igyekszik, hogy milyen legyen egy jövőbeni magyar királyválasztás, azt imént idézett óhaja: „akivel bár másszor is éljen a magyar, ha Mátyás királyra találhat”, nagyon is valószínűsíti — miként azt másutt már bővebben kifejtettem.¹⁸⁸ Mátyás és a portugál János esete tehát együttesen jelent példát és célzást a jövő számára. A viszonylatok és vonatkoztatások sokszorosán összefonódnak itt. IV. János uralma jogosságának igazolására a portugálok Mátyásra hivatkoznak, a magyar királlyal érzik analógnak az ő esetét; János sikeres trónra lépése Zrínyi számára biztatás egy leendő magyar nemzeti király megválasztására. Egy olyan királyéra, aki új Mátyás lesz, miként IV. János uralmában viszont a nagy portugál király, Manuel (1495—1521) visszatérését ünnepelték hívei, benne „regem Emanueleum redivivum” látták, amint Manoel da Cunha *Lusitania vindicata*-jában olvashatjuk.¹⁸⁹

Ha most az imént elmondottakhoz felidézzük mindazt, amit a Mátyás-tanulmány történeti-ideológiai környezetében már előbb megállapítottunk — vagyis Silhon valláspolitikai elveinek átvételét, a XI. Lajos párhuzamot, illetve Mathieu könyvének felhasználását, a francia történetírók, különösen Gramond sűrű idézését —, akkor Zrínyinek ez a legfőbb politikai munkája szervesen beilleszthető egy nemzetközi politikai összefüggésrendszerbe. Olvasmányai során s azok tudatos megválasztása következtében világosan felismerte a korabeli európai politika fő erővonalait, illetve azok eltolódásait. Észre kellett vennie, kortársait megelőzve, azokat a változásokat, melyek a Habsburg-dinasztia rovására érlelődtek és kezdtek végbemenni, s melyek során Franciaország lépett elő a kontinens vezető hatalmává. Látnia kellett azt is, hogy a Habsburg-uralom ellen jelentkező minden nemzeti törekvés számíthat a francia királyság rokonszenvére, sőt esetleg határozott támogatására is. Eddig is ismert volt, hogy a 17. század

¹⁸⁶ Id. kiad. I. 596—597.

¹⁸⁷ I. m. 706.

¹⁸⁸ KLANICZAY: Zrínyi 581—582.; A nemzeti királyság visszaállítására vonatkozó tervek újabban lásd PÉTER KATALIN: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György királyságáról. Száz. 1972. 653—666.

¹⁸⁹ Id. kiad. 94.

második felében valamennyi Habsburg-ellenes magyar szervezkedés számára szintén csak ez az út volt járható, valamint az is, hogy e téren a kezdeményező, a francia politikai orientáció elindítója 1664-ben maga Zrínyi Miklós volt. Most azonban az vált világossá, hogy milyen mély gyökerei, mennyire átgondolt alapjai voltak ennek a kezdeményezésnek. Nem kalandor jellegű ötlet, nem is csupán a politikai és katonai események előre nem kiszámítható alakulása vezetett a francia kapcsolatok létrejöttéhez, hanem elméleti ismereteken és korszerű tájékozottságon alapuló megfontolás.

8.

Maguk az események, az 1660-as évek politikai történései már nem tartoznak e tanulmány tárgykörébe.¹⁹⁰ Zrínyi olvasmányainak, kedvelt és sokat forgatott szerzőinek a tanulmányozása azonban talán még a konkrét történeti fejlemények ismeretéhez is szolgáltathat adalékot. Ennek érdekében vissza kell kanyarodnunk kissé a sokat emlegetett Jean de Silhonhoz.

A *Ministro di stato* II. kötetében apja nevével is találkozott Zrínyi — igaz a felismerhetetlenségig eltorzított formában. A francia szerző ugyanis egyik discursusában arról értekezve, hogy mi módon akadályozhatja meg egy fejedelem, hogy ellensége segítséget kapjon szövetségeseitől, részletesen előadja az uszkókok ügyét, melynek révén a Habsburgok jó ideig sakkban tartották a velencei köztársaságot. Az olasz irodalomban uscocchi, a német és magyar forrásokban inkább vlach néven említett harcias népesség a török foglalások miatt földjét vesztett és északra húzódott délszláv népelemekből verbuválódott, s az Adriai-tenger legészakibb szigetein, illetve partvidékén telepedett le, részben Zrínyi- és Frangepán-birtokokon. Jogi helyzetük tisztázatlan maradt: a bécsi kormány katonai szolgálat fejében, a horvátországi birtokosok kárára, s a magyar országgyűlések ismételt tiltakozásai ellenére, a földesúri szolgáltatások alól mentesítette, s katonai szempontból a stájer főherceg alá rendelte őket. A szabadsághoz hozzászólt, fegyelmet nem tűrő s a tengeren különösen vakmerő uszkókok hamarosan hírhedt kalózzokká váltak, veszélyeztetve az adriai-tengeri kereskedelmet s súlyosan ártva a velencei köztársaság érdekeinek. A 17. század elején Velencének, mely nem alaptalanul gyanította, hogy az uszkókok titokban bátorítást kapnak a Habsburg-hatalom részéről, szabályos hadjáratokat kellett folytatnia ellenük. Másrészt ismételten követelte, hogy Bécs fegyelmezze meg őket, hiszen az ő alattvalói. A császár azonban Velencét mindig a gráci főherceghez utasította mint illetékeshez, aki viszont mint a császár alárendeltje, önállóan nem volt hajlandó intézkedni. Mikor pedig Velence a magyar rendekhez akart fordulni, Bécs tiltakozott, mondván, hogy — s most Silhont idézem — „nem rájuk tartozik közvetlenül az ügy rendezése, hanem Sosimo grófra és a Frangepánokra, mint a

¹⁹⁰ Ezekről, különösen Zrínyinek a franciabarát Rajnai szövetséggel való együttműködéséről lásd R. VÁRKONYI ÁGNES: *Török világ és magyar külpolitika*. Bp., 1975.

szóbanforgó helyek magánbirtokosaira”.¹⁹¹ Sosimo nem más mint Zrínyi, pontosabban ifj. Zrínyi György; a Silhon értesüléseinek forrásául szolgáló velencei munkákban az adott eseményekkel kapcsolatban mindig a Sdrin és Frangepán grófokról esik szó. Ismeretes, hogy a költő Zrínyinek mind földesúri, mind horvát báni minőségben szintén állandóan baja volt a vlachokkal, s hogy e kérdés rendezetlensége is egyike volt azoknak a tényezőknek, melyek Béccsel egyre inkább szembefordították.

De vajon mi indíthatta a francia politikust arra, hogy művében annak arányait megbontó terjedelemben, részletesen elmondja az uszkók viszály történetét? A kérdés azért is jogos, mert ezt a fejezetét Silhon külön, már a *Ministre de l'État* második kötetét megelőzően is publikálta. Egy évvel az első kötet megjelenése után kiadott ugyanis egy kis könyvecskét *Histoires remarquables, tirées de la seconde partie du Ministre d'Etat, avec un discours des conditions de l'histoire* (Paris 1632) címmel. Ebben tehát a II. kötet már félig kész kéziratából emelt ki néhány, pontosan három, olyan fejezetet, melyek önmagukban mint kis történeti értekezések is megálltak, s ezek egyike az uszkókokról szóló. A hozzájuk kapcsolt „discours” pedig nem más, mint a Cospéan püspökhöz 1627-ben írt nyílt levél. Az uszkók kérdésnek, mint egy, az osztrák Habsburg-birodalom délnyugati csücskében lévő feszültségócnak fontosságát Silhon alighanem 1628. évi velencei tartózkodásakor ismerte fel, s talán ekkor került a kezébe a Minucio Minucci zárai érsek által írt, majd a kor legnagyobb történetírója, Paolo Sarpi által Habsburg-ellenes éllel két részletben továbbfolytatott mű az uszkókok történetéről, mely forrásául szolgált.¹⁹² A későbbi fejlemények igazolták Silhon témaválasztását. Az *Histoires remarquables*-ba kiemelt három történeti értekezését ugyanis — eltítolva a korábbi kiadást s az újdonság látszatát keltve — halála után újra kiadták a *Divers mémoires concernant les dernières guerres d'Italie. Avec trois traités de feu M. de Silhon, qui n'ont point encore esté vus* (Paris 1669) című kétkötetes gyűjteményben. A nyomdász külön fel is hívja a figyelmet Silhon kiadatlanak mondott értekezéseire, melyek bár régebbi eseményekről szólnak, szerinte ma is tanulságosak. Az uszkók kérdés tanulságos voltát a legjobban azonban az igazolja, hogy nem kisebb teoretikus, mint Amelot de La Houssaye, egy kétkötetes Velence-történet¹⁹³ megírása mellett, érdemesnek tartotta Minucci és Sarpi teljes művét franciára fordítani *Histoire des uscoques* (Paris 1682) címen.

Az uszkók ügy iránti francia érdeklődés ismerete talán érthetőbbé teszi azt is, hogy az 1660-as években miért került ismételen napirendre a tenger melléki Zrínyi-

¹⁹¹ „non apparteneva a loro immediatamente risolvere, ma al Conte Sosimo, et ai Frangipani, come a Signori particolari di detti luoghi” (Ministro di stato II, 178). — A kérdéshez lásd még KÁLMÁN BENDA: *Les uscoques entre Venise, la porte ottomane et la Hongrie*. In: 151. j. i. m. 399—408.

¹⁹² *Historia degli Uscochi*. Roma, 1602/1603.— Aggiunta all'istoria degli Uscochi di Minucio Minucci arcivescovo di Zara, continuata sin all'anno 1613. Supplemento dell'istoria degli Uscochi di Minucio Minucci arcivescovo di Zara [1616-ig]. S.l. S.d. — A két mű 1617—1618-ban együtt is megjelent. — Sarpi művének új kiadása: *Le Repubbliche di Venezia, la Casa d'Austria e gli Uscochi*. (Ed. GAETANO COZZI.) Bari, 1965. (Scrittori d'Italia, 231.)

¹⁹³ *Histoire du gouvernement de Venise*. Paris, 1676.

birtokokon francia csapatok partraszállításának terve, hol török-, hol Habsburg-ellenes céllal. Ez a vidék a francia politika számára mindenképpen jól ismert terep volt.

A Silhon uszkók-történetét magába foglaló *Divers mémoires*-t a nyomdász-kiadó valószínűleg nem véletlenül ajánlotta a francia külpolitika akkori vezetőjének, Hugues de Lionne-nak, a külügyminiszteri székben Mazarin utódjának. 1661-ben a haldokló kardinális maga ajánlotta Lionne-t erre a tisztségre, akit egyébként ő fedezett fel még Rómában, Franciaországba jövelele előtt, s azután ő indított el a közéleti karrier útján.¹⁹⁴ Ugyanahhoz a gárdához tartozott tehát Mazarin idején, mint Silhon, s a külügyek vezetését éppen akkor vette át, mikor a magyar ügyek, a magyarországi török háború, illetve a magyar főurak ellenzéki szervezkedése magára vonta a francia külpolitika érdeklődését. Hugues de Lionne írta az utasításokat Pierre de Bonzi béziers-i püspöknek, a velencei francia követnek,¹⁹⁵ aki a magyar elégedetlennel, de különösen a Zrínyi fiverekkel építette a kapcsolatokat.

Hugues de Lionne-tól származhat az az utasítás is, melynek alapján Bonzi velencei követ eljuttatta Zrínyihez a francia király 10 000 aranyból álló ajándékát a téli hadjáratban aratott győzelme elismeréseként. „Nem tudom megérteni, sem felfogni, honnan szerzett tudomást rólam és nevemről a Legkeresztényibb Király” — írja Zrínyi Moro nevű velencei megbízottjának, mikor megkapta az értesítést XIV. Lajos adományáról.¹⁹⁶ A fenti — nagyon laza — összefüggések alapján nekünk talán nem kell ennyire csodálkoznunk a francia külpolitika gesztusán. Különösen, ha azt is számításba vesszük, hogy mind Silhonnal, mind Lionne-nal személyes és munkatársi kapcsolatban állt Vittorio Siri is, akiről a nádori emlékirat azt állítja, hogy Zrínyivel levelezésben állt.¹⁹⁷

9.

Mindaz, amit a nemzetközi politikai irodalomnak Zrínyi részéről történt felhasználásáról elmondtam, lehetővé és szükségessé teszi Zrínyi álláspontja és a kor politikai elmélete összefüggésének pontosabb körvonalazását.

Korábbi vizsgálataim során arra a meggyőződésre jutottam, hogy Zrínyi a török kiűzése mellett a Habsburg-hatalommal szemben nemzeti királyság, s a rendi kormányzás helyett korszerű centralizált, abszolutisztikus államberendezkedés útján remélte az ország felemelkedését elérni. Látszólag merő utópia. Zrínyi azonban nem az álmok és ábrándok embere, hanem réalpolitikusi, aki tisztában volt a politikai cselekvés lehetőségeinek korlátaival, s aki ezért mindig azt és annyit igyekezett a végső cél érdekében megvalósítani, amire és amennyire a körülmények,

¹⁹⁴ Lásd a *Biographie universelle* (Ed. MICHAUD.) XXIV. Hugues de Lionne címszavát.

¹⁹⁵ Vö. Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France, XXVI (Venise). (Ed. Pierre Duparc.) Paris, 1958.

¹⁹⁶ „Non posso intendere ne capire, come poteva quel Re Christianissimo mai sapere di me e del mio nome.” (14. j. id. kiad. II, 351, 576.)

¹⁹⁷ Id. kiad. II, 190—191.

az idő és az alkalom lehetőséget kínáltak. Konkrét esetekben gyakran találkozott politikai gyakorlata egyes magyar politikus kortársaiéval, de míg ezek többnyire az események alakulása, kényszere nyomán próbálták az adott pillanatban helyesnek látszó lépéseket megtenni, addig Zrínyi sohasem csak a pillanatnyi helyzetet tartotta szem előtt. Egyedül az ő politikája igazodott egy európai távlatokban átgondolt, s elméletileg is megalapozott koncepcióhoz és célkitűzéshez, melyet legtalálóbban a „nemzeti abszolutizmus” kifejezéssel határozhatunk meg.¹⁹⁸

A régebbi történeti irodalom nagy többségével szemben e tézis mindkét fele új volt, hiszen a hagyományos felfogás éppen ellenkezőleg azt vallotta, hogy Zrínyi a Habsburg-lojalitás és a rendi jogokhoz való ragaszkodás malomkövei között őrlődött. Az újabb történeti irodalom a tézis első felét, a „nemzeti”-t, vagyis egy, a Habsburg-dinasztiától elszakadó magyar nemzeti királyság elképzelését nemcsak elfogadta, de R. Várkonyi Ágnes és Péter Katalin munkái jóvoltából alaposan meg is erősítette.¹⁹⁹ A portugál példa ösztönző szerepéről elmondottak fényében pedig e felfogás jogossága még inkább nyilvánvaló. Komoly fenntartások és ellenvetések hangzottak el viszont a tézis másik felét, az „abszolutizmus”-t illetően, noha R. Várkonyi Ágnes figyelemreméltó újabb érveket hozott fel annak igazolására, hogy Zrínyi „a centralizáció és abszolutizmus egy, a közép-kelet-európai viszonyok között megvalósítható formáján gondolkodott”.²⁰⁰ Vajon a fentiekben feltárt összefüggések mennyiben járulnak hozzá e vitatott kérdés tisztázásához? Hol helyezkedik el Zrínyi politikai ideológiája: az abszolutizmus vagy egy megreformált rendiség vonzáskörében?

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy Zrínyi prózai művei, elsősorban a *Vitéz hadnagy* és a *Mátyás-elmélgedések* sokkal szorosabban kötődnek a Machiavelli nyomában járó politikai irodalomhoz, mint ahogy azt eddig tudtuk. Ez már önmagában is jelentős tény, hiszen a 16—17. század politikai elméletében voltak más irányzatok s más iskolateremtő nagy gondolkodók is. Erasmus, Morus, Modrevius, Bodin, Paruta, Lipsius, Mariana, Suarez, Althusius, Grotius stb. a politika alapvető kérdéseiben a Machiavelliétől nagyon is eltérő álláspontot képviselt.²⁰¹ Zrínyi könyvtárában közülük csupán Bodin, Paruta és Lipsius szerepelt. Bodintól azonban nem híres politikai munkája, a *La république* (1576) volt meg benne, hanem történelemmódszertani könyve, a *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566)²⁰², s Parutától sem főműve, a *Perfezione della vita*

¹⁹⁸ KLANICZAY: Zrínyi 468—476.

¹⁹⁹ R. VÁRKONYI ÁGNES: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. Száz. 1972. 609—646.; Uő: La coalition internationale contre les Turcs et la politique étrangère hongroise en 1663—1664. In: „Études historiques hongroises 1975”. Bp., 1975. I, 399—427. és külön is: *Studia historica* 102. Ugyanaz magyarul: Török világ és magyar külpolitika. Bp., 1975.; PÉTER KATALIN: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. Száz. 1972. 653—666.; Uő: A magyar romlásnak századában. Bp., 1975.; Uő: A magyar főúri politika fordulata a XVII. század derekán. (Kézirat. Rendkívül sajnálatos, hogy e fontos értekezés hosszú évek óta kiadatlanul hever a szerző fiókjában.)

²⁰⁰ VÁRKONYI: Történelmi személyiség, 628—632.

²⁰¹ Lásd MESNARD 2. j. i. m.

²⁰² Zrínyi könyvtárában az 1607. évi, strassburgi kiadás volt meg. *Catalogus* I. 39; KENDE 27; BZ 358.

politica (1579), hanem csak a *Discorsi politici* (1599).²⁰³ Lipsius *Politlicorum libri*-je (1589) persze nem hiányozhatott egy magyar politikus könyvtárából,²⁰⁴ s a *Mátyás-elmélkedések* egy helye alapján azt is tudjuk, hogy Zrínyi igen nagyra értékelte,²⁰⁵ de jellemző, hogy a felsorolt teoretikusok közül éppen Lipsius az, akinek, eltérő koncepciója ellenére, jelentős helye van Machiavelli utóéletében is.

Az a tény, hogy Zrínyi nem e most felsorolt gondolkodóktól merítette tudományát, hanem a Machiavelli-iskolához tartozó szerzők könyveiből, már eleve minősíti érdeklődését és hovatarozását. Az előbbieket munkásságának középpontjában főként olyan kérdések álltak, mint a szuverenitás, a népfenség, a társadalmi igazságosság, az alkotmányosság, a törvényesség, a nemzetközi jog stb. S bár közülük egyeseknek, így éppen Bodinnek és Lipsiusnak szerepe volt az abszolutizmus ideológiájának kialakításában is, egészében mégis a hatalom korlátozásának, jogi, erkölcsi és teológiai normákkal való mérséklésének a teoretikusai voltak, nem pedig az abszolút hatalom és az államérdek elméletének és technikájának a tanítómesterei. Ezt az utóbbi szerepet a Machiavellihez kapcsolódó szerzők, a 16—17. századi politikai irodalom legizmosabb irányának a művelői töltötték be, vagyis azok, akik Zrínyi politikai elméleti tájékozódását csaknem kizárólagosan meghatározták.

Ezekre az írókra mindenekelőtt a politika autonómiájának, Machiavelli e forradalmi jelentőségű felismerésének a nyílt vagy titkolt elfogadása a jellemző. A politika számukra a hatalom megteremtésének, megszerzésének és megtartásának elmélete, módszertana és gyakorlata, amit Machiavelli a vallástól, jogtól, moráltól elkülönülő és elkülönítendő — mai szóhasználatunk szerint — önálló tudatformaként fogott fel. Az így értelmezett politikának megvannak a maga külön szabályai és törvényei, melyek nincsenek más (erkölcsi, jogi) törvényeknek alávetve. Külön mesterség (ars) vagy, mások szerint, tudomány (scientia) a politika. A Zrínyi által jól ismert szerzők közül Alamos de Barrientos például az orvostudományhoz hasonlítja: amiképpen ez utóbbi az emberi test egészének megtartására vagy visszaállítására hivatott, úgy a politika az államnak mint szociális testnek az egészségéről kell hogy gondoskodjék, akár keserű orvosságok árán is.²⁰⁶

A Machiavelli utáni irodalom egyik legfőbb jellemvonása, hogy olvasóit ennek a frissen felfedezett tudománynak a szabályaira igyekszik megtanítani. Forrásul pedig e szabályok kialakításához részben a jelennek a tapasztalata, részben a múltnak a történetírók útján megismert eseményei, illetve azok elemzése, értékelése szolgálnak. De míg a republikánus érzelmű, bár történelmi kényszerből az egyeduralom elkerülhetlenségét is felismerő Machiavelli a politikai cselekvés rendkívül széles spektrumát tartotta szem előtt, s a politika törvényeit elsősorban a

²⁰³ *Catalogus* IV. 6; KENDE 160; BZ 287.

²⁰⁴ Az 1596. évi antwerpeni kiadás volt meg Zrínyi birtokában. *Catalogus* IV. 21; KENDE 114; BZ 172.

²⁰⁵ Id. kiad. I. 623.

²⁰⁶ Vö. ETTER 2. j. i. m. 110.; FERNÁNDEZ-SANTAMARIA 29. j. i. m.

római, illetve a firenzei köztársaság történelmi tanulságai alapján értekezve fogalmazta meg, addig utódai, akik már a korlátlan fejedelmi hatalom túlsúlyának időszakában éltek és alkottak, egyre inkább csak saját koruk politikai összefüggéseiben gondolkodtak. A politika művészete ezért leszűkült náluk az abszolút hatalom világának politikájára, melyhez a császári Róma politikus történetírója, Tacitus szolgáltatott páratlanul gazdag forrásanyagot. A Machiavellitől tanult politikai tudomány és technika kontaminálódott így a Tacitusból merített történeti példaanyaggal, illetve ez utóbbiak szolgáltak gyakran kiindulópontul a politikai szabályok újrafogalmazásához, árnyalatainak kidolgozásához. Szinte már úgy tűnt, mintha nem is Machiavelli, hanem Tacitus lett volna a modern politikai tudomány igazi tanítómestere. Ezért is alkalmazták idővel e politikai irodalom nagy részére a tacitizmus terminust.²⁰⁷

Ennek a politikai tacitizmusnak egyik első jelentkezését az újabb szakirodalom Guicciardini *Ricordi* című maxima-gyűjteményében éri tetten, és Gianfrancesco Lottinét tekintik a tacitusi tanulságok első jelentősebb érvényesítőjének.²⁰⁸ Igazi fellendülése azonban Marc-Antoine Muret, de még inkább Justus Lipsius Tacituskiadásai és kommentárai nyomán következett be.²⁰⁹ Justus Lipsius maga is sokat profitált Tacitusból *Politiorum libri*-jében, s éppen ezzel kapcsolódik a Machiavelli-tradícióhoz is egyúttal, ő utána pedig egymásután jelentek meg a Tacitus szentenciáihoz fűzött értekezésekből, elmékedésekből, tanúságokból összeállított kötetek. A kezdeményező e téren Scipione Ammirato (1531—1601) *Discorsi sopra Cornelio Tacito* (1594) című munkája, mely Zrínyi könyvei közül sem hiányzott,²¹⁰ később pedig különösen Alamos Tacitus-aforizmái és Virgilio Malvezzi Tacitus-discursusai értek el jelentős hatást. Íme, csupa Zrínyi által ismert, s jó részben műveihez felhasznált szerző; nem csodálni való, hogy ő is Tacitus-szentenciákhoz írta aforizmáit. A politika tudományát ő tehát annak tacitista formájában ismerte meg, vagyis azt a politikai elméletet, amely számára az abszolút fejedelmi hatalom magától értetődő adottság, amely nem is tételez fel más alternatívát egy erős, tartós és egészséges állam számára.

Machiavelli tanításainak Tacitusra való visszavezetése, s ez utóbbinak az előtérbe tolása nemcsak az abszolutizmus problematikájának egyre dominálőbb voltából következett. Alkalmas volt ez az eljárás arra is, hogy diszkrét homályba borítsa a nagy elődöt, hogy úgy lehessen Machiavelli tanításait érvényesíteni, mintha azok nem is tőle származnának. Machiavelli ugyanis nemcsak a politika autonómiáját vallotta, de a vallással, joggal, erkölccsel szembeni primátusát is. Ez pedig nemcsak a politikát merőben másként megközelítő szerzők szemében tűnt

²⁰⁷ Lásd TOFFANIN 2. j. i. m.

²⁰⁸ STACKELBERG 2. j. i. m. 92—105.

²⁰⁹ Bonyolult kiadástörténetüket lásd: ETTER i. m. 115—133.

²¹⁰ A velencei 1607. évi kiadás volt meg Zrínyi könyvtárában. *Catalogus* IV. 10; KENDE 2; BZ 283. Birtokolta továbbá a Christoph Pflug által készített latin fordítást is: Scipionis Ammirati Dissertationes politicae sive Discursus in C. Cornelium Tacitum, nuper ex Italico in Latinum versi. Helenopolis [= Frankfurt], 1609. *Catalogus* IV. 11; KENDE 165; BZ 36.

ördögi tanításnak, de elfogadhatatlan volt — kevés kivétellel — az ő felismeréseiből kiinduló, azt továbbgondoló írók számára is. Machiavelli tanításainak nagy részét, különösen a korlátlan fejedelmi hatalom technikájára vonatkozót, a nyomában járó íróknak folytatniok, továbbfejleszteniök kellett, hivatkozni rá azonban nem illett, ócsárolni őt mint az ateizmus és amoralitás prófétáját viszont kötelező lett.

Számunkra most nem az a fontos, hogy a nagy firenzeire szórt vádak és rágalmak helytálló-e vagy sem, hanem csupán az a tény, hogy a tanításaiból sarjadó elmélet vagy elméletek, elsősorban a tacitizmus, egyszerre folytatta is, tagadta is Machiavellit, s így az abszolutizmus ideológiáját kimunkáló szerzők bizonyos fokok mind machiavellisták voltak, noha szinte valamennyien antimachiavellistának vallották magukat. Ebből a sajátos ellentmondásból fakad a Machiavelli utáni politikai irodalom rendkívüli sokszínűsége, a különböző álláspontok, illetve azokon belüli árnyalatok kusza szövevénye, az ún. machiavellizmus fogalmának többféle s nagyon is különböző jelentése, másrészt a Machiavelli-ellenesség igen változó tartalma. Nem elég ezért általánosságban megállapítanunk, hogy Zrínyi elméleti művei e poszmachiavelliánus irodalom s ezen belül is a tacitizmus keretébe tartoznak, azt is meg kell határoznunk, hogy mely csoportokhoz, milyen árnyalatokhoz kapcsolódnak a legközvetlenebbül.

Ha meg akarjuk határozni Zrínyi helyét a „machiavellizmus—antimachiavellizmus” évszázados vitájában, akkor célszerű a Machiavelli módszeres cáfolatának szentelt két legfontosabb műből kiindulnunk. Az egyik a hugenotta Innocent Gentillet (1550 előtt—1595) névtelenül megjelent híres könyve (*Discours d'État sur le moyen de bien gouverner... contre Nicolas Machiavel*, 1576), a másik pedig a spanyol Pedro de Ribadeneyra (1527—1611) jezsuita atya munkája (*De religione et virtutibus principis christiani... adversus Machiavellum*, 1597). Mindketten cáfolják a politika primátusáról szóló tanítást, de míg az egyik a keresztény humánus nevében tiltakozik a hagyományos erkölcsi normákat elvető politika ellen, addig a másik az egyház érdekeinek negligálását, a világi politikának az egyház rovására való érvényesítését veti Machiavelli szemére. Gentillet, akinek a könyve latin fordításban Zrínyi könyvtárában is megvolt,²¹¹ a Szent Bertalan-éj élményének hatására s a francia protestánsok legyilkolásában Machiavelli tanításának érvényesülését látva, az erkölcsi szempontból elfogadhatatlan politikai gyakorlatot támadja „machiavellizmus” címen, s természetesen a katolikus egyházat s különösen a jezsuitákat is felelőssé teszi ennek érvényesüléséért. Nem is alaptalanul, hiszen az ellenreformáció sikeréért harcoló pápaságnak nem volt kifogása a Szent Bertalan-éjjel szemben, amely eretnek ellen irányult, és a katolicizmus pozícióját erősítette. S ugyanígy elfogadták, sőt bátorították a kor pápai a hitszegés „machiavellista” gyakorlatát is, amennyiben eretneknek vagy hitetlennek tett ígéretek megszegéséről volt szó.²¹² A jezsuita Ribadeneyra nem is

²¹¹ *Commentariorum de Regno aut quovis Principatu recte et tranquille administrando libri tres adversus Nicolaum Machiavellum Florentinum*. Strassburg, 1611. *Catalogus* IV. 8; KENDE 129; BZ 104.

²¹² Vö. CHURCH 2. j. i. m. 55.

erkölcsi, hanem teológiai és egyházpolitikai princípiumokból indul ki: elitéli az olyan politikát, legyen bár etikus vagy amorális, amely nem hajlandó magát alárendelni az állítólagos isteni érdekeknek, melyeket a földön az anyaszentegyház képvisel. Ennek az álláspontnak a jegyében nem a hugenottákat lemészároltató Medici Katalin vagy — magyar példát véve — az ellenzékét ravasz cselvetésekkel likvidáló Báthory Zsigmond a „machiavellista”, hanem az a Richelieu és Mazarin, akik kardinális létükre nem voltak hajlandók Franciaország érdekeit alárendelni a katolikus vallás terjesztése, a protestánsok elleni harc ügyének.²¹³

A kétfajta, de egymással minduntalan kontaminálódó antimachiavellizmus fejlődése nem volt teljesen párhuzamos, az idők folyamán bizonyos súlyponteltolódás jött létre. A 16. században Európa-szerte a fejedelmi hatalom megszilárdulás volt napirenden, meglehetősen kaotikus körülmények közepette. Ekkor vált igazán törvényszerű jelenséggé az erkölcsi és jogi szempontból védhetetlen, brutális módszerek (orgyilkosság, hitszegés, árulás, törvénytelen kivégzés, jogfosztás stb.) alkalmazása a hatalom megszerzése vagy megtartása érdekében. A 17. század már konszolidáltabb képet mutat, Európa politikai térképén már jórészt szilárd államhatalmak osztozkodnak, s már nem az új hatalmak létrejötte, hanem a meglévő államok közötti hatalmi átrendeződés állt a politika előterében. A hatalom által, illetve érdekében alkalmazott „illegális” módszerekre, az ún. „arcana imperii”-re az uralkodók és miniszterek ekkor már nagyon ritkán szorultak csak rá. A teoretikusok egy része, mint a már idézett Philippe de Béthune, vagy a Zrínyi könyvtárában ugyancsak jelen lévő német Arnold Clapmar (†1604)²¹⁴ és mások ugyan továbbra is hangoztatják az „excessus juris communis propter bonum commune” elvét, vagyis hogy a közjó érdekében a fejedelmeknek nehéz helyzetben fel kell áldozniuk az egyéni érdekeket, és a jogtalan cselekedetekre is rá kell szánniuk magukat, ilyen lépésekre azonban már csak nagyon ritkán s igen alapos megfontolás után került sor. Jó példa erre az árulással vádolt Wallenstein meggyilkolása (1634), melyet II. Ferdinánd csak azután rendelt el, hogy megbízható és lelkiismeretes jogászokkal titokban mindent megvizsgáltatott, s meggyőződött arról, hogy a vádlott meghallgatása nem módosíthatna a bűnösség megállapításán és a halálos ítéleten. Az állam érdeke, a nagyobb veszélyek elkerülése indította csupán és kivételesen Ferdinándot a szabályos bírói eljárás mellőzésére, s „illegális” módszer alkalmazására, lelkiismerete megnyugtatósa érdekében gyóntatójával is hosszasan konzultálva előzőleg.²¹⁵ Olyan eset, mint Fráter György rövid úton való meggyilkoltatása, ennek a kornak a politikai gyakorlatába nem illett bele. (NB. Márcsak ezért is képtelenség a Zrínyi titkos meggyilkolására vonatkozó legenda.)

²¹³ Vö. THUAU 2. j. i. m. 58—59.

²¹⁴ De arcanis rerumpublicarum libri sex. Brema, 1605. — Zrínyi könyvtárában az 1644. évi leydeni kiadás lehetett meg, mert a *Catalogus* címeirása utal Joannes Corvinus kísérő tanulmányára, mely ez elé a kiadás elé készült. *Catalogus* VI. 33. (A szerző neve tévesen Clamparius-nak írva.) Zrínyi példánya ma már nincs meg.

²¹⁵ Vö. MEINECKE 2. j. i. m. olasz kiadás (Firenze, 1942). I, 182—183.

A 17. század első felében a korlátlan fejedelmi hatalom, az abszolútizmus teoretikusai már felismerték, hogy az ún. machiavellista módszerek nem szükségesek, s nem is minden esetben hatásosak. Ehelyett arra törekedtek, mint például Jean de Silhon, hogy az abszolút hatalom gyakorlásának olyan módját, modelljét dolgozzák ki, amely összhangban van a keresztény erkölcsi és jogi normákkal. Ezzel korántsem adták fel Machiavellinek a politika önállóságára vonatkozó alapelvét, csupán a politikának a joggal, erkölccsel, vallással való szembenállását, illetve ennek szükségszerűségét tagadták. Machiavelli sorozatos elítélése Silhon és csaknem minden kortársa részéről ezért nem jelent valami elfordulást az abszolútizmusnak kedvező politikai ideológiától, hanem ellenkezőleg, hozzátartozik ez utóbbi korszerű formájához, mely már nem igényli az ún. machiavellista módszereket. Ez utóbbiak kárhoztatása ekkor már nem állásfoglalás kérdése, hanem egy csaknem mindenki által hangoztatott közhely ismétlése. Zrínyi is teljesen korszerűen járt el, amikor kiállt a szerződéses, az adott szó megtartása mellett, mikor elítélte az árulást, vagy mikor megróttá Mátyást a Szilágyi Mihállyal szembeni hálátlanságáért stb.

A vita ekkor már nem e körül, hanem a másik „machiavellizmus”, az állam érdekének primátusát valló felfogás körül forog. Ez korántsem azonos a politika primátusának a kérdésével, vagyis azzal, hogy valamely politika sikere érdekében bármilyen eszköz igénybe vehető. A 17. század első felében az államrezon elsőbbsége nem azt jelenti, hogy az állam valóságos vagy vélt érdeke megengedhetővé tesz bármiféle törvényteleniséget az alattvalókkal szemben, hanem azt, hogy a politikában az állam érdekének kell mindenek felett érvényesülnie. Így például előbbre való az egyetemes egyház érdekénél, a katolikus vallás terjesztésének ügyénél, de ugyanígy felette áll mindenfajta partikuláris politikai érdeknek, legyenek azok rendiek vagy regionálisak. Ilyen politikát valósított meg Richelieu, midőn megsemmisítette a hugenották partikuláris hatalmát, de ugyanakkor nem érvényesítette velük szemben a katolikus egyház igényeit; vagy mikor Franciaország érdekében protestáns hatalmak segítségére sietett a katolikus Habsburgokkal szemben. Ellenfelei erre a politikára sütötték rá a „machiavellizmus” bélyegét, hívei viszont, mint a más irányban antimachiavellista és nagyon is katolikus Silhon, éppen ezt a politikát igazolták. Sőt, a természetjogi szempontok érvényesítése segítségével — mint láttuk — éppen Silhon volt az, aki az államrezon érdekében való cselekvést végső fokon isteni rendelésből vezette le.

Hogy Zrínyi milyen szorosan kapcsolódik az abszolútizmust igazoló politikai elmélet e korszerű formájához, hogy mennyire magáénak vallja e Richelieu-féle „machiavellizmus” elveit, arra elegendő bizonyosságot láttunk. S bármennyire paradoxonnak is hat, az abszolútizmus e korszerű politikai ideológiája nem zárja ki a formailag törvényes uralkodóval szembeni ellenállást, erőszakos fellépést sem, mint amilyen a cseheké vagy a portugáloké volt, ha az államrezon, pontosabban egy idegen uralkodónak alávetett, elnyomott állam érdeke ezt követeli. S bár az ilyen felkelések részben rendi alapon bontakoztak ki, tartós sikerre csak akkor számíthattak, ha egyúttal korszerű központosított államhatalmat is kialakítottak. S ezt Zrínyi is jól tudhatta.

Zrínyi munkásságában a tacitista politikai műveltséggel az államreazon korszerű elmélete fonódott tehát szerves egységbe. Azon, a mondottak alapján, nincs mit csodálkoznunk, hogy ő sem Machiavellire hivatkozva fejt ki nézeteit. De azon már igen, hogy egyetlen elítélő szót sem ejt róla. Pedig, mint láthattuk, neki is voltak fenntartásai a „machiavellizmus” technikáját illetően, s legtöbbit forgatott szerzői szinte mind kötelezőnek érezték Machiavelli megrovását, ha éppen nem szidalmazását. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy tanulmányai, elmélkedései során íróelődei többségénél jobban odafigyelt az igazi Machiavellire, tanításainak maradandó értékeire. Korábbi írásaimban igyekeztem kimutatni, hogy mennyire elsajátította a firenzei elméletíró politikai etikájának terminológiáját s kategóriarendszerét, ami csak magának Machiavellinek a tanulmányozása által lehetséges.²¹⁶

A Machiavellivel szembeni megértőbb álláspont nemcsak Zrínyi éleslátását, de gondolkodásának korszerűségét is tanúsítja. A sokféleképpen csúrt-csavart „machiavellizmus” körüli vita a 17. század közepére már elült, időszerűségét veszítette. Kezdték felismerni, hogy Machiavellit félreértették, s főleg félremagyarázták, hogy munkáinak csak a betűjét — s azt se helyesen — nézték, nem pedig a szellemét. Egyre nyilvánvalóbb lett, hogy az a hecckampány, amely a Machiavelli által inkább csak regisztrált, semmint propagált amorális módszerek körül indult, csupán ürügy volt hosszú időre érvényes, jövőbe mutató tanításának diszkreditálására. Nem kisebb ember, mint maga Richelieu volt az, aki kezdeményezte Machiavelli „rehabilitációját”, s megbízást adott egy Machiavelli-apológia megírására. Louis Machon műve (*L'apologie pour Machiavel*, 1943) csak a kardinális halála után készült el, s kéziratban maradt, de így is tanúskodik a szemlélet változásáról.²¹⁷

Összefoglalva, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a politikai elmélet vonatkozásában Zrínyi az abszolutizmus ideológiai mezőnyéhez tartozik. Ízig-ívéig tacitista, az államreazon elsőbbségét képviselő író, aki Machiavelli eredeti tanításától sem állt távol. Mindezt a szorosabban vett irodalmi, stílári megfontolások is megerősítik.

10.

A centuriák főforrásának megállapításánál szó volt már arról, hogy a politikai-hadtudományi irodalom terén Zrínyi írói habitusának legjobban a „precettistica”, az ún. „tanulmány-irodalom” felelt meg. A Machiavelli utáni politikai irodalom általános jellemzéséről mondottak fényében az is nyilvánvaló, hogy ez a tanulmány-irodalom különösen alkalmas forma lett a tacitista politikai irodalom számára. Művelőinek többsége arra törekedett, hogy a politika mesterségét vagy tu-

²¹⁶ Machiavelli összes művei Zrínyi könyvtárkatalógusában IV. 7. szám alatt szerepelnek: „Tutte le opere di Nicolo Machiavelli cittadino e segretario Fiorentino divise in V. parti.” Ilyen címmel 1610 után jelentek meg Machiavelli művei, hamis impressummal, több kiadásban is. Vö. SERGIO BERTELLI, PIERO INNOCENTI: *Bibliografia machiavelliana*. Verona, 1979. 97—98.

²¹⁷ THUAU i. m. 336.

dományát szabályokba, mégpedig lehetőleg rugalmas, a legkülönbözőbb variációknak helyet adó szabályokba foglalja, amire a megfontolásokat maximákba, aforizmákba, vagyis — Zrínyi szavával — „tanúságokba” sűrítő, rövid elmélkedésekben rögzítő eljárás volt a legalkalmasabb.

Az ilyen írói feladatra a Cicerón iskolázott hagyományos humanista prózastílus nem lehetett megfelelő. De nem szolgálhatott mintául a reneszánsz történetírás eszményképének, Liviusnak a cicerói ideálhoz közelálló, kiegyensúlyozottan narratív stílusa sem. Annál inkább Tacitus, aki nemcsak az általa elbeszelt eseményekkel, mondanivalójával s reflexióival, de tömör, gyakran enigmatikus stílusával is a követendő mester rangját érdemelte ki. A tartalmi-ideológiai vonatkozásokkal egy stiláris szempont párosult tehát, s a legtöbb író a tacitizmus e kettős aspektusa vonzotta. Virgilio Malvezzi, a Zrínyi által sokat forgatott *Discorsi*-jének előszavában világosan megmondja, mi indította arra, hogy Tacitust vegye alapul discursusainak írásakor: „részben a dolgok, amiket elbeszél, részben a mód, ahogy azokat elbeszéli”.²¹⁸

Az elbeszélés módjának, vagyis stílusának kérdése a késő reneszánsz idején végbemenő nagy stílusforradalom során különösen időserű lett. A klasszikus humanista stílusideál, a ciceronianizmus nemcsak a politikai irodalomban, de a próza számos más területén sem felelt már meg az igényeknek, s ezért egymásután jelentkeztek a manierizmus ízlésével is egybevágó új stílustörekvések.²¹⁹ Ezek is antik elnevezésekkel (pl. asianus, atticus) igyekeztek „legalizálni” létüket, annál is inkább, mert ők is könnyen megtalálták ókori előképeiket, csak éppen nem a római „aranykor” írói, hanem a későbbiek között ismerve fel azokat, mint például Senecát, vagy a minket most érdeklő Tacitust. Tacitus stílusának pozitív értékelése Marc-Antoine Muret (1526—1585) munkásságával kezdődött, aki midőn 1580-ban megkezdte a római egyetemen Tacitusról szóló előadásait, két bevezető előadásban védte meg az antik historikust az őt ért vádakkal és kritikákkal szemben. Ennek során stílusát is tárgyalja, s arra a „brevitas”-t, „obscuritas”-t és „asperitas”-t tartja leginkább jellemzőnek, vagyis olyan tulajdonságokat, melyeket korábban kárhoztattak, a manierizmus ízlésének viszont annál inkább megfeleltek.²²⁰ Ezt a stílust a kor másik nagy Tacitus-filológusa, Justus Lipsius is pártolta, s az ún. „atticus” stílus megnyilvánulásának tartotta. Mások, különösen a 17. század elején, a „lakonikus” stílus elnevezéssel illették, mert a találó rövidséget és érdes tömörséget méltányolták benne leginkább.

Virgilio Malvezzi ezt a „lakonikus stílust” értékelte nagyra *Discorsi*-jének már idézett előszavában: „Az élvezet, melyet Tacitus előadásmódja nyújt, először is a

²¹⁸ „parte dalle cose che raccontò, parte dal modo come le raccontò” (I. m. 4. sztlan I.)

²¹⁹ A kérdésről lásd MORRIS W. CROLL immár klasszikusnak számító tanulmányait: Juste Lipse et le mouvement anticiceronien à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle. In: *Revue du XVIe Siècle*, 1914. 200—242.; „Attic Prose” in the Seventeenth Century. In: *Studies in Philology*, 1921. 79—128.; *Attic Prose*: Lipsius, Montaigne, Bacon. In: „Schelling Anniversary Papers”. New York, 1923. 117—150.; Muret and the History of „Attic” Prose. In: *PMLA* (Publications of the Modern Language Association) 1924. 254—309.; Új kiadásukat lásd M. W. C.: *Style, Rhetoric and Rhythm*. (Ed. J. MAX PATRICK, ROBERT O. EVANS, JOHN M. WALLACE, R. J. SCHOECK.) Princeton, 1966.

²²⁰ STACKELBERG 2. j. i. m. 113—115.

lakonikus stílusból következik, mely ugyanúgy jobban tetszik az asianusnál, mint a tiszta víz a felvizezettnél. Másodsor, nagy meglepedésünkre szolgál, hogy nem kell időt vesztegetni sok olyan sor olvasásával, melyben nincs semmi tanítás.”²²¹ Ugyanez a megítélés tér vissza a *Vitéz hadnagy* előszavában is, midőn Zrínyi hangsúlyozza, hogy Tacitus „propter brevitatem et compendium inkább tetszett Liviusnál”.²²² Mivel a *Vitéz Hadnagy* írásakor Malvezzi Tacitus-discursusait több aforizma esetében is forrásként használta, bátran feltételezhetjük, hogy előszavának e mondatát a Malvezzi könyvének előszavában olvasottak is inspirálták.

Zrínyi a lakonikus stílus magasztalását könyvtárának több más kötetében is olvashatta. Így például Tommaso Roccabella *Iddio operante* című, már említett művének élén, a nyomdász — nem kis túlzással — így csalogatja az olvasót: „Ha gyönyörködtesd a lakonizmus, mindennapos eledelként lesz benne részed. . . Ha a velős mondat tetszik neked, tiszteld az újjászületett Tacitust, amiért ezt a kötetet a te nyelveden alkotta.”²²³ De ugyanennek a stíluseszménynek hódoltak olyan Zrínyi által kedvelt írók is, mint Alamos de Barrientos vagy Pierre Mathieu, noha nem tartották szükségesnek, hogy stíluselveikről nyilatkozzanak. Ami Alamosot illeti, az aforizma-műfaj legnagyobb hatású művelője nem is írhatott másképpen, mint „lakonikus” stílusban, melyet Canini d’Anghiari teljes sikerrel adott vissza olasz fordításában. Mathieu pedig egyenesen Canini fordításának köszönhette, hogy Itáliában a tacitista lakonikus stílus mesterének tekintették. Benne látták történetírás és politikai bölcselkedés egységének tökéletes megvalósítóját, s így Tacitus modorának kiváló követőjét.²²⁴ Mint egykorú kritikusa, Tomaso Tomasi (1608—1658) írja: „új módszert vezetett be a politikai maximáknak a történeti elbeszélésekhez való kapcsolása, és azok velős tömörségű szentenciákkal való megmagyarázása által”.²²⁵ Zrínyi másik kedves francia történetírójáról, Barthélemy Gramondról is azt állapította meg — immár elítélőleg — 18. századi kritikusa, hogy Tacitus látszik mesterének, minthogy stílusa tömör, modoros.²²⁶

A történeti és politikai irodalom művelői körében a stílári igényesség a jelek szerint annyira eleven volt, hogy azok is, akik nem óhajtottak vagy nem tudtak elegendő időt fordítani stílusuk csiszolására, szükségesnek tartották legalább mentegetni magukat. Így járt el Jean de Silhon, aki a *Ministre de l’État* I. kötetének előszavában figyelmezteti az olvasót, hogy ő nem az ékesszólás embere, inkább az ügyek előrevitelében fáradozik, mint a szavak formálásában; s egyébként is,

²²¹ „Il gusto poi che si riceve dal modo di Tacito, consiste prima nello stile laconico, il quale tanto più piace dello asiatico, quanto il vino puro dall’inacquato. Secondo, è di gran soddisfazione il non perder tempo a legger molte righe nelle quali non sia qualche insegnamento.” (I. m. 4. sztlan I.)

²²² Id. kiad. I, 433.

²²³ „Se ti diletta il Laconismo, l’havrai per cibo ordinario... Se la frase concisa ti gusta, stimarinato [!] Tacito per formarti questo volume in tua lingua”. (Lo stampatore a’ lettori, sztlan A3v—A4r.)

²²⁴ CROCE 2. j. i. m. 142—143.

²²⁵ „inventó un nuovo modo di congiungere agl’istorici racconti le politiche massime e di spiegare con brevità di concisi gravità di sentenze” — idézi CROCE i. m. 143.

²²⁶ LELONG 108. j. i. m. II, 21569.

munkája írása közben hivatalos ügyek és betegségek rabolták egyre idejét.²²⁷ *Mercurio*-ja I. kötetének élén Vittorio Siri is bevallja, hogy a stílusra nem fordított különösebb gondot; arra törekedett csupán, hogy megértsék, nem törődve azzal, hogy lakonikus vagy asianus stílusban ír-e.²²⁸

Mint fentebb említettem, mind az asianus, mind a lakonikus (más néven atticus) prózastílus a késő reneszánsz manierizmusának jegyében jött divatba. A kettő közül a különösebbekre, formai bravúrokra inkább alkalmas asianus stílus volt az, mely szorosabban a manierizmushoz kötődött, míg a lakonikus stílus a barokk próza egyik irányává válhatott. Mikor Malvezzi a kettőt szembeállítja, akkor a barokk író foglal állást a manierizmussal szemben. Nem meglepő, hogy az ő írásmódját éppen a barokk írók kedvelték különösen Spanyolországban. Az *Il Romulo*-t 1631-ben Quevedo fordította spanyolra magasztaló előszó kíséretében, majd pedig nem kisebb író, mint Gracián értékelte igen magasra,²²⁹ az a Gracián, akinek mint spanyol maximáirónak Alamos de Barrientos volt az egyik elődje. Zrínyi tehát a tacitusi „brevitas” és „compendium” iránti rokonszenvével, e stíluseszmény követésével a barokk próza egyik erőteljes irányához kapcsolódott, mégpedig ugyanahhoz, melyet a tacitista politikai irodalom a mondanivalója számára legalkalmasabb formának tekintett.

A stílus természetesen sohasem válik valamely ideológia vagy pláne politikai tendencia függvényévé. A lakonikus stílus követői között a francia abszolutizmus haladóbb elveit és politikáját képviselő írókat (pl. Mathieu) éppúgy ott látjuk, mint a spanyol Habsburgokat kiszolgálókat (pl. Malvezzi). Mégis, van ennek a stíluskérdésnek bizonyos ideológiai aspektusa is. Az „antimachiavellizmus” irányzatairól szólván, válaszoltam már röviden a 17. század eleji intranzigens katolikus álláspontot, melyet legrendszeresebben a jezsuita Ribadeneyra fejtett ki. A jezsuita körök természetesen arra is felfigyeltek, hogy Machiavelli kárhoztatott tanainak egy részét, így például az államrezon követéséről szólót, számos — szavakban antimachiavellista — író a tacitizmus leple alatt hirdeti és fejleszti tovább. Tacitus ezért a 17. század elején egyesek szemében nem kevésbé vörös posztó lett, mint maga Machiavelli, és siettek is felvenni növekvő népszerűségével a harcot. A jezsuita Famiano Strada (1572—1649), a Collegio Romano retorika tanára, egyébként neves történetíró, akinek *De bello Belgico* (1632—1647) című jeles munkáját Zrínyi nemcsak ismerte, de a *Mátyás-elmélgedések*-ben idézte is,²³⁰ 1617-ben *Prolusiones Academicæ* című írásában hadat üzent Tacitusnak, s nemcsak politikai és morális, de stilisztikai szempontból is elmarasztalta.²³¹ Osztotta álláspontját a németalföldi háborúk másik nagy történetírója, a *Della guerra di Fiandra* (1632—1639) szerzője, Guido Bentivoglio (1579—1644)

²²⁷ Az olasz kiadásban, sztlan B2r.

²²⁸ Vö. KLANICZAY 111. j. i. m. 686.

²²⁹ RAIMONDI 161. j. i. m. 183.

²³⁰ Az I. kötet 1646. évi bolognai kiadása: *Catalogus* II. s. n.; KENDE 211; BZ 201.; A II. kötet 1647. évi római kiadása: *Catalogus* II. s. n.; KENDE 212; BZ 116.

²³¹ SCHELLHASE 2. j. i. m. 150—151.

kardinális, az inkvizíció főnöke is, aki az 1640 és 1644 között írt *Memorie* című félig önéletrajzi munkájában Tacitust egyenesen pokolbeli démonnak nyilvánította.²³² Minthogy mindkét munkája megvolt Zrínyi könyvtárában,²³³ lehet, hogy hősünk is olvasta kirohanásait. Tacitusnak mint történetírónak a tekintélyét azonban ekkor már nem lehetett megingatni, ezért a körülötte folyó polémia egyre inkább a stílusa feletti vitára koncentrált. Jól mutatja ezt Agostino Mascadinak (1590—1640), a Collegio Romanóban Strada tanszéke örökösének *Dell'arte istorica* (1636) című történelem-módszertani könyve, mely a stíluskérdést állítva előtérbe, a ciceronianizmushoz való visszatérést hirdeti, erősen támadja a lakonikus stílust, s annak itáliai elterjedését Pierre Mathieu számlájára írja.²³⁴

Talán nem egészen véletlen, hogy a Tacitus stílusát támadó jezsuiták ellen az a Raffaele dalla Torre vette fel a harcot, akiről fentebb megírtuk, hogy a franciabarát Antonio Barberini kardinális köréhez tartozott. *Astrolabio di stato* (1647) című, Zrínyi könyvei között is ott szereplő munkájának első fejezete szól Tacitus stílusáról, megvédve azt Famiano Strada támadásával szemben.²³⁵ Ha ehhez még hozzávesszük, hogy Richelieu körének prominens képviselői, mint Chapelain és Silhon elégedetlenek voltak Bentivoglio kardinális munkájával, sőt Silhon külön levélben írta meg a szerzőnek kritikai megjegyzéseit, melyekről Balzac nagy elismeréssel nyilatkozott, akkor a kör lassan bezárul.²³⁶

A kor politikájának és irodalmának minden szövevényes volta ellenére is világosan kirajzolódnak azok az erővonalak, melyek Zrínyi helyét a kor politikai ideológiájában és irodalmában meghatározzák. Alighanem ő is elmondhatta volna azt, amit az *Il principe* fordítója s a franciák között Tacitus legelmélyültebb magyarázója, a már többször említett Amelot de La Houssaye, immár XIV. Lajos idején, a diadalmas abszolutizmus korában írt: „ha Tacitus érdemes arra, hogy olvassák azok, akik számára szükséges a kormányzás művészetének megtanulása, Machiavelli nem kevésbé az; az egyik megtanít arra, hogyan kormányoztak a római császárok, a másik pedig, hogy miképpen kell kormányozni ma.”²³⁷

*

Összegezõ konklúziók levonása úgy érzem nem szükséges. Az elmondottak eléggé egyértelműen megmutatták, hogy Zrínyi politikai műveltsége s a politikával kapcsolatos írói, elméleti munkássága mennyire szervesen beletartozik kora

²³² SCHELLHASE i. m. 151.

²³³ Della guerra di Fiandra. Venezia, 1645. *Catalogus* II. 10; KENDE 16; BZ 381. Ugyanennek egy másik, ma már elveszett példánya: *Catalogus* II. 11. — *Memorie*. Venezia, 1651. *Catalogus* II. 9; KENDE 17; BZ 151.

²³⁴ RAIMONDI i. m. 185—192.

²³⁵ I. m. 1—8.

²³⁶ THUAU 2. j. i. m. 216—217.; KERVILER 36. j. i. m. 56.

²³⁷ „si Tacite est bon à lire pour ceux qui ont besoin d'apprendre l'art de gouverner, Machiavel ne l'est pas moins; l'un enseignant comment les empereurs romains gouvernaient, et l'autre comment il faut gouverner aujourd'hui” — idézi THUAU i. m. 53—54.

nemzetközi összefüggéseibe, illetve azon belül egy jól körvonalazható ideológiai és politikai tendencia, valamint egy ezzel párosuló irodalmi és stílári eszmény vonzaskörébe. Zrínyi helyét mindezek alapján az európai politika Habsburg-ellenes táborában és az abszolútizmusnak mint korszerű állami és társadalmi rendszernek a hívei között kell kijelölnünk.

Természetesen az általam felsorakoztatott érvek, kapcsolatrendszerek közül nem tekinthető valamennyi bizonyító értékűnek. Hogy egy könyv megvolt Zrínyi könyvtárában, az még nem bizonyítja, hogy olvasta is, vagy pláne hogy hatott is rá. Az pedig nyilván nem befolyásolhatta érdeklődését, hogy valamelyik kedvelt szerzőjének mi volt a konkrét politikai tevékenysége, hiszen ezt többnyire nem ismerhette. De ha csupán a vitathatatlan kapcsolatokat vesszük számításba, vagyis az olyanokat, amikor Zrínyi valamit fordít vagy legalább tartalmi hűséggel követ, vagy amikor kifejezetten utal valamelyik könyvére, illetve mikor jegyzeteket ír bele, akkor is elegendő bizonyítékunk van gondolatainak forrásvidékére vonatkozóan. A mindezekhez lazábban kapcsolódó érintkezések, asszociációk felvonultatására azért volt szükség, hogy szemléltesse: nem esetlegesek, alkalmiak voltak Zrínyi találkozásai egyik-másik könyvével, hanem egy határozott politikai és ideológiai tájékozódás, a politikai gondolkodás egy jól definiálható módjával és formájával való azonosulás természetes velejárói.

Végül, nem árt hangsúlyozni, hogy a tanulmányomból kirajzolódó Zrínyi-kép rendkívül egyoldalú. Nem a teljes Zrínyit mutatja be; ez nem is volt feladata. Ő nem az európai tacitizmus valamiféle epigonja, fejlettebb társadalmakban megformált eszmék magyarországi szócsöve, hanem önálló gondolkodó, a magyar politikai és irodalmi hagyományok folytatója. Amit olvasott, tanult, megismert az a hazai valóság tapasztalataival ötvöződött egységbe. Ezt az egységet korábbi könyvemben igyekeztem bemutatni, s ezen a most elmondottak nem változtatnak. Most csupán a kérdés egyik aspektusát próbáltam organikusabban és élesebb kontúrokkal ábrázolni.